www.islamyoli.net

ئابدۇللاھ تالىپ

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئۆچېرىكلار

كىرىش سۆز

ئىلىم ـ پەن تارىخچىلىرى 20 ـ ئەسىرنى «ئىلىم ـ پەن پارتلىغان دەۋر» دەپ ھۆكۈم قىلىشماقتا. مائارىپنىڭ گۈللىنىشى ئارقىسىدا، ھازىر دۇنيادا يىلىغا 650 مىڭ خىل كىتاب بېزىلىپ، مىنۇتىغا بىرخىل كىتاب نەشر قىلىنماقتا، كۈنىگە 900 خىل كەشپىيات بارلىققا كەلمەكتە، ھەر كۈنى 1500 خىل ئىلمىي دىسسېرتاتسىيە ئېلان قىلىنىۋاتقان ئىلمىي دىسسېرتاتسىيە 5 مىليوندىن، ئىختىرا، كەشپىياتلار 350 مىڭدىن ئاشماقتا. پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن ئالەمشۇمۇل ئۈچ چوڭ ئىنقىلاب (پار قۇۋۋىتى، ئېلېكتار قۇۋۋىتى، ھېسابلاش ماشىنىسى) نىڭ ھەممىسى مائارىپ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا ئالىملار: «ھازىرقى زامان دەرۋازىسىنىڭ ئاچقۇچى ـ مائارىپ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرمەكتە. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ پەرىزىچە، باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 43%؛ ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 108%؛ ئالىي مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 300% بولىدىكەن. بۇ پاكىتتىن مائارىپنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا نەقەدەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم. ئېلىمىزدە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار كۈرەش نىشانىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىمىز كۈندىن ـ كۈنگە گۈللىنىشكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە، جۇملىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپىمۇ ئىنتايىن تېز راۋاجلانماقتا. بۇ تەرەققىياتنى بىز مائارىپ تارىخشۇناسلىقى ۋە سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق پرىنسىپلىرى ئاساسىدا تەتقىق قىلىپ كۆرسەك تېخىمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز. ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىغا ئائىت ھازىرغىچە ھېچقانداق سىستېمىلىق ماتېرىيالغا ئىگە بولمىغىنىمىز ئۈچۈن، دەسلەپكى ئىزدىنىش مېۋىسى ئورنىدا مۇشۇ قىسقىچە تارىخ يېزىلدى. بۇ ئۇيغۇر مائارىپ تارىخشۇناسلىقى ۋە مائارىپ سېلىشتۇرما شۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مائارىپچىلىرىمىز ۋە تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىگە ئاز ـ تولا ئىلھام بەرگۈسى، دەپ ئىشىنىمىز.

1 ـ باب مۇئەللىم ۋە مەكتەپنىڭ پەيدا بولۇشى

«ئىنسانىيەت ئەۋلادىنى تەربىيىلەش ـ ئومۇمىي ۋە مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە» (ۋ. ئى. لېنىن) بولغىنى ئۈچۈن، تەلىم ـ تەربىيە تارىخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا باشلانغان. بۇ «ئىپتىدائىي مائارىپ» باسقۇچىدا ئاتا ـ ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە، تەجرىبىلىك ئۇستىلار شاگىرتلىرىغا

پېشقەدەملەر كىچىكلەرگە مۇئەللىم ئىدى. ئۆگىتىلىدىغان دەرس تۈرلىرى بولسا قورال ـ سايمانلارنى ياساش ئۇسۇلى، ئوتياش يىغىش، ئوي قۇشلىرىنى ئۆگىتىش ئۇسۇلى، يىرتقۇچلاردىن قوغدىنىش ماھارەتلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ ئەمگەك ئەمەلىيىتىدە يۈرگۈزۈلەتتى، كەڭ ئورمانلىق ۋە داللار دەرسخانا ئىدى. كېيىنرەك، ئىشلەپچىقىرىش پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، مەھسۇلات ئېشىنىدىغان بولدى. ئەمگەك تەقسىماتى بارلىققا كەلدى، كەسىپ تۈرلىرى ئايرىلىپ چىقتى. بۇنىڭ ئارقىسىدا قۇلدارلىق تۈزۈم، دۆلەت ۋە ئۇرۇش پەيدا بولدى. مۇشۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. يېزىق (خەت) نىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانىسى 5000 يىللار بۇرۇن قەدىمكى مىسىردا كەشىپ قىلىنغان ئىرۇگىلىپ (شەكىل) خېتىدۇر، شۇ چاغدا مىسىردا يەنە سامان قەغەز، كالېندار (شەمسىيە، قەمەرىيە) مۇ ئىجاد قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلارنىڭ يازما تارىخى باشلاندى. مۇئەللىم ۋە مەكتەپ ئەنە شۇ يېزىق كەشپىياتى ئاساسىدا پەيدا بولدى. "مەكتەپ" دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇ. دۇنيادا تۇنجى مەكتەپ قەدىمكى مىسىرنىڭ تىبىس (تەبەس) دېگەن يېرىدە قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپنىڭ نامى رامىسسۇم (رامىسسۇم) ـ "ئوقۇتۇش ئورگىنى" دەپ ئاتىلاتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 2870 ـ يىلى مىسىر پىرئونى ئەسسىنىڭ ۋەزىرى پىتاھ ھۇتىپ تەرىپىدىن يېزىلغان "سەبۇيەت" ۋە "ئەخلاقنامە" ناملىق كىتاب رەسمىي ئىجتىمائىي تەربىيە دەرسلىكى بولۇپ بېكىتىلگەن. دەل شۇ مەزگىللەردە بابىلۇندا پادىشاھ ئاشۇربانىپالنىڭ ئوردا كۇتۇپخانىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدا 25 مىڭ جىلد كىتاب ساقلانغان. لېكىن كىتاب ۋە دەرسلىكلەرنىڭ كوپلەپ يېزىلىشى ھەرپلىك خەت ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا مۇمكىن بولدى. قەدىمكى فىنىكىلىقلار مىلادىدىن 3000 يىللار ئىلگىرى جاھان مائارىپىنىڭ تۇنجى ئانا تىلى دەرسلىكى "ئېلىپبە" (1) كىتابىنى تۈزۈپ چىقتى. قەدىمكى مىسىر ۋە بابىلۇن مائارىپىنىڭ تۈرتكىسىدە، قەدىمكى يۇناندا تۇنجى پېداگوگ ئورگىنى ئەپىب قۇرۇلۇپ، مۇئەللىملەرنىڭ تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىنىدىغان بولدى. بىراق، بۇ چاغدىكى مۇئەللىملەر قۇلدارلارنىڭ ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىرى بولۇپ، "يالللانما ئەپەندى" دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى كەمسىتىدىغان بۇ ئاتالغۇ كېيىنرەك مەنئىي قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇئەللىملەرنى "پېداگوگ" دەپ ئاتايدىغان بولدى. پەب بالا، گوكىس يېتەكچى ـ "پەرزەنتلەرنى يېتەكلەش" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پەرزەنتلەرنى قانداق يېتەكلەش ئۇسۇلى توغرىسىدا دىداكتىكا ئىلمىي مەيدانغا كەلدى. گرىك تىلىدا بۇ سوز دىداكتىكوس (مەن ئوقۇتىمەن) دېگەن مەننى بىلدۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قۇلدارلىق تۈزۈمىدە ئىجتىمائىي مائارىپ ئوقۇتقۇچىلىرى پېداگوگ، ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىرى بولسا "مۇئەددىب" دەپ ئېنىق ئايرىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، قەدىمكى يۇناندا مۇئەللىملەر ئىچىدىن چوڭ پەيلاسوپلار يېتىشىپ چىقىپ، مۇئەللىملەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇلارنى كىشىلەر سوپىست ("ئىلىم گۇرۇھى") دەپ ئاتاپ، بەك ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشىدىغان بولدى. ئىلىم گۇرۇھىدىكىلەر چوڭ ئالىملار ۋە مەشھۇر ناتىق (ئاراتۇر) لاردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجابىي تۈرتكىسىدە، مىلادىدىن بۇرۇن قەدىمكى يۇناندا ئارقا ـ ئارقىدىن ئاكادىمىيە (2) ۋە ئىنىستىتۇتلار (3) قۇرۇلدى. مائارىپ تارىخىدا بۇ دەۋر "كلاسسىك مائارىپ دەۋرى" دەپ

ئاتىلىدۇ. كلاسسىك مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا يەتتە خىل دەرس: گرېك ـ لاتىن تىلى، ناتىقلىق نەزەرىيىسى، دىئالېكتىكا، ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە ۋە مۇزىكا كىرگۈزۈلگەن. بۇ "يەتتە سەنئەت" دەپ ئاتالغان. يۇقىرىدىكى يەتتە سەنئەت پروگراممىسى قاتارىغا كېيىنرەك يەنە تەنتەربىيە ماھارەت دەرسىمۇ قوشۇلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 776 ـ يىلى قەدىمكى يۇناننىڭ ئولۇمپىيە دېگەن يېرىدە تەسىس قىلىنغان ئولىمپىك (4) تەنتەربىيە ھەرىكىتى كىشىلەرنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولدى. كلاسسىك مائارىپنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئالىملار، پەيلاسوپلار ۋە پېداگوگلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىللىرى سوقرات (5)، پرۇتاگراس (6)، دېموكرىت (7) قاتارلىقلار تەلىم ـ تەربىيىدە ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان بىر يۈرۈش سىستېمىلىق پېداگوگىكا نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ ياۋروپا كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئەڭ داڭلىق ۋەكىلى، دۇنيادا بىرىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان ئارىستوتىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 384 ـ 322 ـ يىللار) مىلادىدىن بۇرۇنقى 335 ـ يىلى ئافىنادا "روكيان" ناملىق مەشھۇر ئىنىستىتۇتنى تەسىس قىلغان ۋە چوڭ ئىمپېراتور ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننى ئوقۇتقان، ئىسكەندەر بۇ مەكتەپكە 800 تاران (8) ئالتۇن ھەدىيە قىلغان. ف. ئېنگىلس ئارىستوتىلنى قەدىمكى دۇنيادا "ھەممىلا پەندىن خەۋەردار چوڭ ئالىم ئىدى" دېگەن. دەرۋەقە ئۇ، ئىلىم ـ پەننىڭ ھەممىلا ساھەلىرىدە ئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ۋە ئىنتايىن نۇرغۇن ئەسەر يازغان. ئارىستوتىل سىياسىي تۈزۈم ئۈستىدە 158 خىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئارىستوتىل ئىلىم ـ پەننى تۇنجى قېتىم ئۈچ چوڭ كاتېگورىيە (نەزەرىيىۋى بىلىم كاتېگورىيىسى، ئەمەلىي ئىشلىنىدىغان پەنلەر كاتېگورىيىسى، ئىجادىيەت پىنى كاتېگورىيىسى) گە ئايرىپ چىققان. ئۇ ماتېماتىكا، لوگىكا، دىئالېكتىكا ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنى نەزەرىيىۋى بىلىم كاتىگورىيىسىگە؛ ئەخلاقشۇناسلىق، سىياسەت، ئىقتىساد ۋە ئىستراتېگىيەشۇناسلىق ئىلىملىرىنى ئەمەلىي ئىشلىنىدىغان پەنلەر كاتىگورىيىسىگە؛ شېئىر، مۇزىكا ۋە باشقا ھەممە سەنئەتنى ئىجادىيەت پەنلىرى كاتىگورىيىسىگە ئايرىغان. ئارىستوتىل ـ يەنە لوگىكا ئىلمىنى كەشىپ قىلغۇچى، دىئالېكتىكا ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى مائارىپ قامۇسى ـ ئېنسىكلوپېدىيىسىنىڭ ياراتقۇچىسى، ئارىستوتىل ئېنسىكلوپېدىسىيىگە ئومۇمىي (ئېنسىكلو) مائارىپ (پېدىيا) دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ ئەڭ مۇكەممەل تەرىپ بەرگەن. ئارىستوتىل ئۆز قولى بىلەن تەسىس قىلغان "روكيان" ئىنىستىتۇتىدا مائارىپ (پېداگوگىكا) نىشانىسى قىلىپ تۇۋەندىكى مەشھۇر تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان. "... گراژدانلارنىڭ ھەممىسىنى مائارىپتىن ئەركىن بەھرىمەن قىلىش زۆرۈر، مائارىپ ئۇلارنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىق تەرەققىي قىلالىشىغا ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك...". بىراق، ئارىستوتىل ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە يەنىلا ئەينى زاماندىكى قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ مۇتەپپەككۇرى ئىدى. ئۇ بۇ تارىخىي چەكلىمىدىن نېرىغا بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتەلمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دېگەن: "قۇللار پەقەت سوز قىلىشنىلا بىلىدىغان قورالدۇر...". ئېلىمىزنىڭ خۇئاڭخې ۋادىسى شەرق كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئاساسىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادىدىن خېلىلا بۇرۇن ئېلىمىزدە مەشھۇر "جياگۇ" يېزىقى كەشىپ قىلىنغان. بۇ يېزىق دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن

كەشىپ قىلىنغان يېزىقلار قاتارىغا كىرىدۇ. "جياگۇ" يېزىقى ئەڭ قەدىمكى باسقۇچتا سۆڭەك ۋە تاشپاقا قېپىغىلا يېزىلاتتى. ئۇنىڭغا پال تەبىرلىرى ھەم ياخشى ـ يامانلىق توغرىسىدىكى قىياسلار پۈتۈلەتتى، بۇ يېزىق تەدرىجىي ئىسلاھ قىلىنىشى ئارقىسىدا ھازىرقى جۇڭگو يېزىقى ۋۇجۇدتقا كەلگەن. قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى شەرق مائارىپىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋەكىلى كۇڭفۇزى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 551 ـ 479 ـ يىللار) بولۇپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىي مەكتىپىدە 3000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تەربىيلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن 70 تىن ئارتۇقراقى شۇ زامانىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى ۋە پېداگوگلىرىدىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان. كۇڭفۇزىنىڭ زامانىدىشى پەيلاسوپ لاۋزى ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچى بولۇش بىلەن بىللە ئىلىمىزدە "مىن فۇ" ناملىق تۇنجى كۈتۈپخانىنى تەسىس قىلغان ھەم ئۆزى كۈتۈپخانا باشلىقى بولغان. كۇڭفۇزىنىڭ "مۇھاكىمە ۋە بايان" ناملىق ئەسىرىدە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى خېلى كەڭ شەرھلەنگەن. ئۇ "ھەم ئۆگىنىش، ھەم ئويلىنىش كېرەك"، "ئۆگىنىپ زېرىكمەسلىك، ئۆگىتىپ ھارماسلىق" دەپ تەكىتلىگەن. كۇڭفۇزىنىڭ ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ يادروسى "ۋاپادارلىق" بولۇپ، ئۇ "ۋاپانىڭ شەرتى مېھرىبانلىق" دەپ تەشەببۇس قىلاتتى، يەنە "ئۆزۈڭ خالىمىغاننى ئۆزگىگە تاڭما" دەپ تەكىتلەيتتى. كۇڭفۇزى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە ئېلىمىزدە مىلادىدىن بۇرۇن "مەرىپەتنامە" ناملىق پېداگوگ رىسالىسى يېزىلىپ چىقتى. بۇ ئەسەر شەرقنىڭ كلاسسىك مائارىپ تارىخىدا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى زامانىدىكى مائارىپ تۈزۈمى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، مېتودىكا مەسىلىلىرى شەرھلەنگەن. ئېلىمىزدە كېيىنرەك بىرمۇنچە يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىمۇ تەسىس قىلىنغان، مەسىلەن: مىلادىنىڭ 1 ـ ئەسىردە (غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە) شوتاڭ مەكتىپى، مىلادىنىڭ 276 ـ يىلى "گوزىشو" (خانلىق مەكتەپ) تەسىس قىلىنىپ، مەنسەپدارلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە جۇڭگو مائارىپى كوپ دەرىجىدە گۈللەندى. دۆلەتلىك كۈتۈپخانىلار قۇرۇلدى. تىرە ۋە لاتا پۈرۈشلاردىن يېڭىچە قەغەز ياساش كەشىپ قىلىندى. بۇ كەشپىيات شەرق مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈشتە زور تۈرتكە بولۇش بىلەن بىللە غەربنىڭ مەتبەئە ۋە قەغەز سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدىمۇ تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگو شەرق مائارىپىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغىنى ئۈچۈن، ياپونىيە قاتارلىق قوشنا ئەللەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئېلىمىزگە كېلىپ بىلىم ئېلىپ تۇردى.

ئىزاھاتلار: (1) بۇ ئاتالغۇ فىنىكىلىقلارنىڭ "ئالپابېيت" سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئالپا ئۆكۈز، بېيت ئۆي يەنى ئۆكۈز قوتىنى دېگەن سوز. قەدىمكى فىنىكىلىقلار ئۆكۈزنى "مۇقەددەس ھايۋان" دەپ ھېسابلايتتى. چۈنكى، ئۆكۈز تىرىكچىلىكنىڭ تايانچىسى ئىدى. (2) ئاكادىمىيە يۇنانلىقلارنىڭ بىر مىللىي قەھرىمانىنىڭ نامى. (3) ئىنىستىتۇت گرېك تىلىدا "يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن بىلىم ئېلىش" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ چاغدا بىلىم ئېلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىرلەشتۈرۈلگەنىدى. ئىنىستىتۇتلار ھاۋالىق باغچىلاردا قۇرۇلغان بولۇپ، ستودېنتلار يېرىم كۈن ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئەمگەك قىلاتتى. (4) ئولىمپىك تەنتەربىيە ھەرىكىتى ـ يۈگۈرۈش، دىسكا ئېتىش، ئات بەيگىسى، چېلىشىش، رەسساملىق، شېئىر، دراما، ئوپېرا، مۇزىكا قاتارلىق مۇسابىقە تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. (5) سوقرات (مىلادىدىن بۇرۇنقى 469 ـ 399 ـ يىللار) "بىلىم ۋە ئىختىساس ـ ئىنساننىڭ ئەڭ يۈكسەك گۈزەل

www.islamyoli.net

پىرىنسىپى" دېگەن. (6) پىلاتون (مىلادىدىن بۇرۇنقى 427 ـ 347 ـ يىللار) ئۆمۈر بويى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 387 ـ يىلى ئافىنادا ئاكادېمىيە تەسىس قىلغان، "غايىۋى دۆلەت"، "بىلىم توغرىسىدا" قاتارلىق كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان. (7) پروتاگراس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 481 ـ 411 ـ يىللار) ئاتاقلىق پېداگوگ، بىرىنچى قېتىم پېداگوگىكا مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. "تالانت بىلەن ئۆگىنىش ئوخشاش مۇھىم" دەپ تەكىتلىگەن. (8) دېموكرىت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 460 ـ 370 ـ يىللار) ئېنسىكلوپېدىست ئالىم. 52 خىل ئەسەر يازغان، "مائارىپ ئادەمنى ئۆزگەرتەلەيدۇ" دېگەن. (9) تاران ـ ئەينى زاماندىكى ئالتۇن بىرلىكى.

2 ـ باب ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي مائارىپ

مىلادىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن دېهقانچىلىققا تەڭلا ئەهمىيەت بېرەتتى. چۈنكى چارۋىلارغا بوغۇز، يەم ـ خەشەك تەييارلاش ئۈچۈن ئارپا، بۇغداي، بېدە ئۆستۈرۈش زۆرۈر ئىدى. مۇشۇ زۆرۈرىيەت سەۋەبىدىن ئىش تەقسىماتى ئېنىق ئايرىلىپ، خەلقنىڭ بىر قىسمى دېهقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى. مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپرەك قىسمى يەنىلا چارۋىچى ئىدى. چارۋىچىلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئۆگىتىۋالغان هايۋىنى ئىت ئىدى. چۈنكى ئىت ئوۋ ئوۋلاشقا، چېدىر ـ ئاق ئۆيلەرنى بېقىشقا، يادىلاردىن خەۋەر ئېلىشقا بىردىنبىر كېرەكلىك ۋە قارانچۇق هايۋان هېسابلىناتتى. چارۋىلارنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا كۆچمە چارۋىچىلىق مەيدانغا كەلدى. ئاق ئۆيلەرنى كۆچۈرۈش، ئوزۇق ـ تۈلۈكلەرنى يۆتكەش ئۈچۈن، ئات، هارۋا، قوتاز كېرەك بولدى. ئات كۆندۈرۈش، هارۋا ياساش ئۈچۈن هۈنەر ـ سەنئەت كەسپى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۆگىتىش بىلەن ئۆگىنىش، ئۇستا بىلەن شاگىرت مەيدانغا كەلدى. مانا بۇ ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي مائارىپنىڭ بىخى ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان، پېرىخۇئەن ۋە پالچىلار بۇ دىنىنىڭ مۇتەپەككۇرى (موللىسى) ئىدى. شامان دىنىنىڭ ئايال خۇداسىنى ئۇيغۇرلار "ئۇماي" دەپ ئاتايتتى. ئۇماي بولسا كېسەلدىن، دېۋە ـ شاياتۇنلاردىن ساقلىنىشنىڭ روهىي مەدەتكارى ئىدى. باخشى بولسا شامان دىنىنىڭ يەنە بىر روهىي مەدەتكارى ئىدى. كېسەل بولغان كىشىلەر باخشى ـ پېرىخۇنلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئازايىم ئوقۇتاتتى. ئۆي ئىچىگە ياكى قورۇ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ موما قاداپ پېرى ئوينىتاتتى، كېسەلنى قىزىتىلغان تۆمۈردىن ئاتلاتقۇزاتتى، گۈلخان يېقىپ، ئىسرىق سالاتتى، ئوت ـ سوقتىن ۋە "چخەتنەك" تىن ساقلاش ئۈچۈن بوينىغا تۇمار ئېسىپ قوياتتى. لېكىن، كېيىنرەك پەندى ـ نەسىهەتنى ئاساس قىلىپ ئەخلاقىي تەربىيە يۈرگۈزىدىغان تەبىرچى مۇئەللىملەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلار كىشىلەرنى ياخشىلىققا ئۈندەيتتى. يامان هەرىكەتلەرنى توسۇيتتى. تەبىرچى مۇئەللىملەرنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى پالغا تەبىر بېرىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. مەسىلەن: چۈشىدە قارا كۆرسە، ئامەتى كېلىدۇ؛ چۈشىدە ئاغرىق ئات مىنسە پالاكەت باسىدۇ؛ قوي پادىسى كۆرسە باي بولىدۇ؛ يامغۇر يېغىپ چۈش كۆرسە، باياشاتلىق بولىدۇ؛ نان دەسسەپ چۈش كۆرسە، كوزى كور بولىدۇ؛ ئەقىن سۇغا سىيىپ چۈش كۆرسە، جاراهەت باسىدۇ، دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەخلاقىي پەندى ـ نەسىهەت

www.islamyoli.net

قورالى قىلىنغان بۇنداق تەربىيە ئۇسۇلى "تەبىرنامە" (ئەرىق پۈتۈك) ناملىق كىتابتا تەھمىمۇ روشەن ھۆلاسە قىلىنغان. " ئەرق پۈتۈك " تىن بىر ـ ئىككى مىسال: ئەيىق بىلەن تۈگۈز داۋان ئۈستىدە سوقۇشۇپتۇ، ئەيىقنىڭ قارنى يەرىلىپتۇ، تۈگۈزنىڭ چىشلىرى سۇنۇپتۇ. بىلگىنكى بۇ يامانلىقتۇر. ئوغلان ئاتا ـ ئانىسىغا قەيداپ، بەشى قايغان، پۈتى تايغان تەرەپكە كېتىپتۇ، چولدە غەرىپ بولۇپ قاپتۇ، كېيىن پۇشايمان يەپ قايتىپ كېلىپتۇ. بىلگىنكى بۇ ئەزگۈ (ياخشىلىق) دۇر. بۇ ئىككى مىسالدا چوڭقۇر پەداگوگىكىلىق مەزمۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەلىم ـ تەربىيە مەقسىتى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شامانىزم ئېتىقادىنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى قارىماققا ئىنتايىن ساددا ۋە كۈلكىلىك كورۈنگەندەك قىلىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنىلا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈرىشىنىڭ ئامىللىرى ئەكس ئەتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا كوپ ئەسىرلەر، نۇرغۇن دەۋرلەرنىڭ ئوتۇپ كەتكىنىگە قارىماي، شامانىزم ئېتىقادى ۋە پالچىلىق ئادەتلىرىنىڭ بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كەلىشى ھەرگىز تاساددىپىي ئەمەس. مەسىلەن: ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلىۋاتقان ئىسرىق سېلىش، نوكچا كويدۇرۇش، قەبرى بەشىغا چىراغ يەقىش، كەلىننى گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاتقۇزۇش، كۈن تۇتۇلغاندا يىغا ـ زار قىلىش... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ئېتىقادنىڭ قالدۇقلىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئېتىقادلىرى باشقا قەبىلە خەلقلىرىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ھەقتە رىم تارىخچىسى مىناند مۇنداق يازىدۇ: " زىمارك (1) يۇلتۇزدا ئىستەمى (2) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندا، ئىستەمى قاغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرىدىكەن، ئالتۇن تەخت چاقىغا قىزىل تاسما بېكىتىلىك بولۇپ، ئۇنى ئاتقا سورىتىپ، باشقا چېدىرلارغىمۇ ئېلىپ بارغىلى بولىدىكەن. چەدىر ـ بارگاھ ھەرخىل يىپەك پەردىلەر بىلەن بەزەلگەن. بۇ پەردىلەرنىڭ ئۈستىگە قوراللىق جەڭچى، بورە، يولۋاس، شىرلارنىڭ سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن. قاغاننىڭ ئالتۇن كارىۋىتى، ئالتۇن ئورۇندۇقى بولۇپ، تۇرنا ۋە توز قۇشلىرى سۈرىتىدە ياسالغان ئالتۇن ھەيكەل ئۈستىگە قۇرۇلغان. زىمارك چەدىر ـ بارگاھ ئالدىغا بارغاندا، بىر تۈركۈم ئادەملەر چىراغ يورۇتۇپ ۋە ئىس پۈرىتىپ ئەلچىلەرنىڭ يۈك ـ تاقلىرى ئەتراپىدا توھتىماي يۈگۈرۈپ يۈرگەن. ئاندىن ئەلچىلەرنى تاغ ئارىسىدىكى چىمەنلىك ئوتتۇرىسىغا يەقىلغان گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاتقۇزۇپ، ئارقىدىن چەدىر ـ بارگاھقا باشلاپ كىرگەن ". يورۇقلۇق سىمۋول قىلىنغان شامان ئېتىقادى ئاساسىدا مىلادىنىڭ 763 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئومۇمىيۈزلۈك مانى ئېتىقادىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىدەئولوگىيىسىدە يېڭى بۇرۇلۇش پەيدا بولدى. مانى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 274 ـ 215 ـ يىللار) ئىرانلىق بولۇپ، ئەينى زاماندا ۋائىز، شائىر ۋە ئاتاقلىق دوختۇر ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 241 ـ يىلى يەنى 26 يېشىدىن باشلاپ، ئۆزىنىڭ دىنىي مەسلىكىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىغان. ئۇ: " پۈتۈن ھاياتلىق كۈرىشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ھەق بىلەن ناھەق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش. نەپسىنى تىزگىنلىيەلىگەن ئادەم يامانلىقتىن ساقىت بولالايدۇ، بولمىسا ئۆزىمۇ، ماددىي دۇنيامۇ ھالاك بولىدۇ " دېگەن. مانا بۇ ـ مانى دىنىنىڭ يادروسى. مانى دىنىنىڭ تەرغىباتچىسى پۈرۈستادان 696 ـ يىلى جۇڭگوغا كېلىپ مانى دىنىنى تەشۋىق قىلدى. نەتىجىدە مانى دىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يىلتىز تارتتى. مىلادىنىڭ 755 ـ ۋە 762 ـ يىللىرى، تاڭ پادىشاھى شۇئەنزۇڭ (685 ـ 762) نىڭ تەكلىپى بىلەن ئوڭلۇك (ئەنلۇشەن)

www.islamyoli.net

ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان ئۇيغۇر گەنەرالى مويۇنچۇر بوكەخان
قايتىشىدا لوياڭ شەھىرىدىن ئىرانلىق توت راھىبنى ئېلىپ ئۇرخۇنغا كەلىدۇ. بۇ توت مانى
راھىبى ئۆزىنىڭ بىلىم ئىقتىدارى ۋە دوختۇرلۇق تەجرىبىسى ئارقىلىق ئۇرخۇندىكى شامان
باھشىلىرىنى مۇنازىرىدە يېڭىۋالىدۇ. نەتىجىدە مانىزمنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئابرويى
بىردىنلا كوتۇرۇلۇپ كەتىدۇ. شەرقىي ئۇيغۇرلار مانى ئېتىقادىنى ئومۇميۇزلۇك قوبۇل قىلىدۇ ۋە
بۇ دىن دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. مانى دىنى مەكتەپلىرىمۇ كوپلەپ ئېچىلىدۇ.
مويۇنچۇر ھەر ئون ئويلۇككە بىر راھىب (ھەلپەت) بەلگىلەپ، ئۇيغۇرلارنى ئوقۇتىدۇ، ئوقۇتۇش
مەزمۇنى پۈتۈنلەي مانى ئەقىدىلىرى بولىدۇ. مانىزم ئەقىدىسى بويىچە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەنە
شۇ چاغدىن باشلاپ يورۇقلۇقنى سىمۋول قىلىپ، ئاق كىيىم كىيىدىغان، تام - تۈرۈسلىرىنى
ئاقارتىدىغان، چەدىرلىرىنى ئاق كىگىزدىن ياسايدىغان بولدى. ھەتتا پۈتۈن ئەسكەرلەرمۇ ئاق
كىيىم كىيەتتى(3). 768 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ مانى راھىبلىرى ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىن ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆپلەپ كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قول
ھۈنەرۋەنلەر، بىناكارلىق ئۇستىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئۇلار ئۇيغۇر
بىناكارلىق ماھىرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇرخۇن شەھەر قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىپ، مەشھۇر
قاغان ئوردىسى، ھاتون ئوردىسى قاتارلىق سارايلارنى بىنا قىلغان. شۇ چاغلاردا يەنە نۇرغۇن مانى
ئىبادەتخانىلىرى، ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىمۇ قۇرۇلۇپ، بۇ يەردە مانى مائارىپى يىلتىز تارتقان.
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپى ۋە دۇنيا قارىشىدا مۇشۇ مەزگىللەردە گەرچە مانى مائارىپ
ئىدىيىسى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە
ئىدەئولوگىيىسىدە تۇتېمىزم ئەقىدىسى يەنىلا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە ئىدى. تۇتېم (توتىم)
ھىندىئانچە " ئۇنىڭ ئۇرۇقىدىن " دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئىپتىدائىي
جەمئىيەتتە ھەرقايسى قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ كۈچلۈك ئېتىقاد سىماسىغا ئايلانغان.
مەسىلەن: ئۇيغۇرلار بورىنى، خەنزۇلار ئەجدىھانى، رۇسلار ئېيىقنى، بابىلونلۇقلار ۋە ھىندىلار
كالىنى " مۇقەددەس " دەپ چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلىۋالغان. تۇتېم ئەقىدىسى
ئىپتىدائىي ئىدېئولوگىيە بولۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي تەلىم - تەربىيە
ئامىللىرى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە " ئانا " نى
ئەڭ مۇقەددەس دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسىنى " ئاسىنا قۇلى " دەپ ئاتايتتى. بۇ " ئانا
ئۇرۇقىدىنمەن " دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەقىدە خەنزۇ خەلقىدىمۇ قويۇق يىلتىز تارتقان.
مەسىلەن: فامىلە دېگەن سوزمۇ " ئانا ئۇرۇقىدىن " دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. بەزى
مىللەتلەرنىڭ كالىنى تۇتېم قىلىشى، كالىنىڭ پايدىلىق ھايۋان بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ
سۈتى، گۆشى، تېرىسى بولۇپمۇ ئۇنىڭ كۈچى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغانلىقىدىن بولغان.
شۇڭا ئۇ، مۇقەددەس ھايۋان دەپ قارىلىپ، ئەتىۋارلىنىپ، ئاسرىلىپ بەقىلاتتى ۋە
كوپەيتىلەتتى. بورە باشقا بىر سەۋەب بىلەن تۇتېم بولۇپ قالغانىدى. مەسىلەن: قەدىمكى
زاماندا توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە كۈچى ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا ئادىشىپ ئۇلۇم
گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، بىر كوك بورىنىڭ يول باشلىشى بىلەن قامالدىن قۇتۇلۇپ
نىجاتلىق تاپقانلىقىدەك تارىخىي رىۋايەت ئۇلارنىڭ بورىنى تۇتېم قىلىۋېلىشىغا سەۋەب
بولغان. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپ ئىدىيىسىگە - ياخشىلىق ۋە نىجاتلىقنىڭ

تۈتىمى بولغان بورە رىۋايىتى، جىن - ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەش قورالى قىلىنغان شامان ئېتىقادىنىڭ سىماسى - ئوت ھەمدە قاراڭغۇلۇق ۋە زۇلمەتكە قارشى كۈرەش قورالى قىلىنغان مانىزم سىماسى - يورۇقلۇق قاتارلىق ئېتىقادلار چوڭقۇر سىڭگەن. ئىپتىدائىي مائارىپ باسقۇچىدا ئۇيغۇرلارنىڭ زامان، ماكان، بوشلۇق ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى بىلىمى خېلى دەرىجىدە كەڭەيگەنىدى. ئۇيغۇرلار " سارت " سانى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يىپەك يولى سودىسىنى ئىلگىگە ئېلىپ، چارۋا، دورا - دەرمەك ۋە ھەتتا قاشتېشى سودىسى يۈرگۈزەتتى. ئۇلارنىڭ سودا كارۋانلىرى چاڭئەن ۋە سوغدى شەھەرلىرىدە سودا ۋەكالەتخانىسى ئاچقان. ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭىيىپ، شەرقتە بوھەي دېڭىزىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان كەڭ تەرروتورىيىدىكى تاغ - دەريالارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تولۇق بىلەتتى. ئۇيغۇرلار باشقا خەلقلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تەز قوبۇل قىلاتتى. بۇددىزىمنىڭ " قەندىھار سەنئىتى " شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى يوغۇرۇپ قوشقىنىغا ئوخشاش، ئۇرخۇندىكى بىناكارلىق سەنئىتىدىمۇ تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ (خەنزۇ، سوغدى، ئۇيغۇر) بىلىم - ھۈنەر - ماھارىتى ئەكس ئەتكەن. ئۇرخۇن مائارىپى تۈرتكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى بىلىمىمۇ يۇقىرى كوتۈرۈلگەن. تارىخي بىلىمنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى كالەندار" نى بىرىنچى بولۇپ تۈزگەن ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە كەڭەيتكەن. مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس فون. گابائىن: "ئۇيغۇرلار كالىندار سىستېمىسى توغرىسىدا كوپ ئىزدەنگەن ۋە ئۇنى ئىھتىرا قىلغان" دەپ ئىسپاتلايدۇ. كالەندار توغرىسىدىكى بىر تارىخي ھېكايە ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئەدەبىياتىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا رىۋايەت بولۇپ كەلمەكتە. "... خاقانلارنىڭ بىرى ئۆزىدىن بۇرۇن سادىر بولغان بىر جەڭنىڭ ئۆتمۈشىنى ئەسلىمەك بولۇپ، كالەندار ۋاقتىنى توغرا چىقىرالماي نۇرغۇن قېتىم ئادىشىپ قاپتۇ. كېيىن خەلق ئىچىدىن مەرىپەتلىك كىشىلەرنى توپلاپ مەسلىھەت سوراپتۇ. ئارىدىن بىر دانىشمەن پىكىر بېرىپ: (بۇ ئىشتا بۇنىڭدىن كېيىن ئەۋلادلىرىمىزنىڭمۇ ھاتالىشىپ يۈرمەسلىكى ئۈچۈن 12 ئاي ۋە 12 بۇرجقا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ ھەر بىر يىلغا ئىسىم بەلگىلەيلى، تارىخ شۇ ئىسىملار رەتى بويىچە ھېسابلانسۇن. بىزدىن بۇ ھېسابلاش ئۇسۇلى مەڭگۈ يادىكار بولۇپ قالسۇن) دەپتۇ، ھاقان ماقۇل بوپتۇ - دە، بىر كۈنى ئوۋغا چىقىپ، دالىدىكى نۇرغۇن ھايۋانلارنى ئالدىغا سېلىپ دەريا لەۋگە ھەيدەپتۇ. ئۇلاردىن 12 ھايۋان دەريادىن ئۈزۈپ ئۆتۈپتۇ. ھەممىنىڭ ئالدىدا ئوتۇپ كەتكىنى چاشقان بوپتۇ، (يىلنىڭ بەشىغا چاشقان چىقتى) دېگەن تەمسىلدىكىدەك، دەسلەپكى يىل چاشقاننىڭ نامىدا ئاتىلىپتۇ. چاشقاندىن كېيىن ئۇي (كالا)، يولۋاس، توشقان، لەھەڭ، يىلان، ئات، قوي، مايمۇن، توخۇ، ئىت ۋە توڭگۇز رېتىمى بويىچە يىللارنىڭ كالىندار ئىسىملىكى تۈزۈلۈپتۇ...". ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپ - تەربىيىسىدە بولۇپمۇ فولكلور ۋاستىلىرى (قوشاق، تەمسىل، رىۋايەت) خېلى مۇھىم دەداكتىك رولىنى ئوينىغان. ئۇنىڭدا ئەمگەك سويۈش، قەھرىمانلىق، ياخشىلىققا دالالەت، يامانلىققا نەپرەت بىلدۈرۈش ماھىيەتلىرى ئوبرازلىق بايان قىلىنىدۇ. "بوكەخان ھەققىدىكى رىۋايەت" ھەم "" ناخشا پىرى - چەڭگى " قاتارلىق رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدە قەدىمدىن تارتىپ دەداكتىك (تەلىم - تەربىيە، پەندى - نەسىھەت) دەرسلىكى بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىنقىسى بوكەخان توغرىسىدىكى تارىخي رېئاللىقنى رىۋايەت شەكلىدە چۈشەندۈرىدۇ؛ كېيىنكىسى بولسا ئەستەتىكىنىڭ كۈچىنى نامايەت قىلىپ بېرىدۇ...

www.islamyoli.net

ئىزاھاتلار: (1) زىمارك ـ رىم ئىمپەرىيىسىنىڭ ئەلچىسى، مىلادىنىڭ 561 ـ يىلى يۇلتۇزغا ئەلچىلىككە كەلگەن. (2) ئىستەمى ـ (530 ـ 581 ـ يىللار) غەربىي تۈركلەر سەركەردىسى. (3) شائىر دۇفۇ: " چاڭئەن، لوياڭ شەھەر ـ دالالىرىنى ئاق كىيىملىك چېرىكلەر قاپلاپ كەتكەن " دەپ يازغاندى.

3 ـ باب ئۇيغۇرلاردا يېزىق ۋە ئەدەبىيات مائارىپى

يېزىق ـ مەدەنىيەتنىڭ بىردىنبىر سىمۋولى، مائارىپنىڭ ئاساسىي قورالى. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىق تارىخى خېلى ئۇزۇن مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر يېزىقى يۇنانلىق ئاكا ـ ئۇكا كەلىر ۋە مەتۇدىلار (1) ئىجاد قىلغان سلايۋان يېزىقىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن. مىلادىنىڭ 5 ـ ئەسىرىگىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يېزىقى يەنسەي (رونىك) ئېلىپبەسى ئىدى (1 ـ) جەدۋەلگە قاراڭ). ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا ئۇرخۇن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئىشلىتىلگەن (2 ـ جەدۋەلگە قاراڭ). قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا نۇرغۇن قوشاق، مۇزىكا تېكىستلىرى، پەداگوگىكىلىق رىسالىلەر، مەڭگۈ تاشلار ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر يېزىلغان. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە مائارىپىنىڭ يىراق ئۆتمۈشنى يورۇتۇپ بەرمەكتە. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قوشنا مىللەتلەردىن موڭغۇللار، مانجۇلار، قىتان (كىدان) لار ۋە نايمانلارنىڭمۇ يېزىق ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغاندى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ھاياتىدا مۇزىكا، ناخشا ۋە تۆرلۈك ئەستەتىك ئىقتىدار ئاساسىي تەلىم ـ تەربىيە ۋاسىتىلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇنىڭدىن 1500 يىل بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى ۋە كۈيچىسى قوغۇسۇر ئالتۇن (507 ـ 687 ـ يىللار) ئىجاد قىلغان داڭلىق "تۇرا ناھشىسى" پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئىچىدە، جۈملىدىن مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە كەڭ تەسىر قوزغىغان ۋە ئەسىرلەردىن بەرى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ مۇزىكا تېكىستى ھازىر خەنزۇ مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلۈپ سويۇپ ئوقۇلماقتا. ھەتتا ياپونىيىدىمۇ بۇ تېكىست قىزغىن تەتقىق قىلىنماقتا. ئەپسۇسكى، بۇ مۇزىكا دەرسلىكىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستى بىزگىچە يېتىپ كەلەلمىگەن. پەقەت مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق مۇزىكا دەرسلىك توپلاملىرىدىن بىرى بو چۆغاي تېغى باغرىدىن، ئاقار تۇرا سۇلىرى. كەڭ دالىنى پۈركەپتۇ، ئاسمان شەكلى چەدىرى. چەكسىز ئاسمان، دالا ھەم، كوپكۆك دەڭىز بىپايان. ئەگىز ئوتلار يەلپۈنسە، پەستە مىغ ـ مىغ كورۈنەر- سان ـ ساناقسىز قوي ـ قۇلانلىغان "ئوردا مۇزىكا تېكىستلىرى توپلىمى" ئىچىدە خەنزۇچە تەرجىمىسىلا ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: ئەگەر بىز قېتىرقىنىپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۇ مۇزىكا ۋە ناخشا تېكىستىنىڭ ئوبراز تەسۋىرى، ئوخشىتىشلىرى چوڭقۇر تەلىم ـ تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلار (شەرقىي تۇرالار) نىڭ دۇنيا قارىشى، تۇرمۇش ئادىتى، تارىخىي، جۇغراپىيە مەنزىرىسى ئىنتايىن ئىھچام ۋە تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. شۇڭا ئۇ يالغۇز مۇزىكا دەرسلىكىلا بولۇپ قالماي، بەلكى قىسقارتىلغان تارىخ ۋە تەبىئەت دەرسلىكى بولۇش قىممىتىگىمۇ ئىگە. "تۇرا ناھشىسى" ۋە "ئەرق پۈتۈك" بىلەن بىللە ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تۇنجى دەداكتىك ئەسەر "چاستانى ئىلىك

www.islamyoli.net

بەگ" داستانى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر كوك تۈرك خاندانلىقى (552 ـ 744) دەۋرىنىڭ ھارپىسىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەر بايان قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا خېلى كوپ تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار بار. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى ھەقىقىي تارىخىي دەرسلىك بىلەن تەمىنلىدى. ئۇلاردىن مەشھۇرلىرى: "كۇل تىكىن مەڭگۇ تېشى" (732 ـ يىلى تىكلەنگەن)، "بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى" (735 ـ يىلى)، "تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى" (716 ـ يىللىرى) ۋە "قۇتلۇق بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى" (759 ـ يىلى) دۇر. يۇقىرىدىكى مەڭگۇ تاشلار تەزكىرىلىرى ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي ھاياتىنى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەسىرلىك ۋە ئەينەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئۇ ھەم تارىخىي دەرسلىك قىممىتىگە ھەم بەدىئىي ئەدەبىيات قىممىتىگە ئىگە. بۇ مەڭگۇ تاشلار تەزكىرىسىنى يازغان ئاپتورلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلىرى، ئەدىبلىرى ۋە ماھىر خەتتاتلىرى ئىدى. لېكىن، ئۇيغۇرلاردا يېزىق تارىخى باشلانغاندىن كېيىن، مەكتەپ مائارىپ ئىشلىرىغا تۇنجى ئاساس سېلىنغان ماكان تۇرپان ئىدىقۇت ھېسابلىنىدۇ. ئىدىقۇت ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر ـ بىرى بىلەن سىڭىشىپ يۇغۇرۇلغان مەركىزىي تۇگۇن ئىدى. ئۇ يەردە تۇرلۇك دىنلار ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، ئىبادەتخانىلار قۇراتتى، مەكتەپلەر ئاچاتتى، كىتابلار باساتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تارىخىدا بۇددا كىتابلىرى ئەڭ كوپ يېزىلىپ ساقلانغان جايمۇ ئەنە شۇ ئىدىقۇت ئىدى. بۇ يەردە تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىر نەچچە تۇمەندىن ئارتۇق. كىشىلەر ئىدىقۇتنى ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ " يەر ئاستى كۇتۇپخانىسى " دەپ بىكار ئەيتمىغان. تۇۋەندىكى پاكىتلار بۇ باھانى ئىسپاتلايدۇ: بۇ يەردە نىستۇرى (2) دىنىي ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان: " ئىۋانگلۇم " (بەخت ساداسى)، "سانت گىئوركىنىڭ شەھىت بولۇش خاتىرىسى"؛ مانى دىنىغا ئالاقىدار ئەسەرلەردىن: "ئىككى يىلتىز نوم "، " مانى مۇرتلىرىنىڭ تۇۋەنامىسى "، "ئەرق پۇتۇك"؛ زارا ئوستىر (3) (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن: "ئەۋلىيا قەسىدىلىرى"؛ بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن: "ئالتۇن يارۇق"، "سەككىز يۇكمەك"، "ئائىترى سىمىت" ناملىق يىگىرمە يەتتە پەردىلىك دراما (4)، تارىخىي داستان ـ "ماھاراباتا"؛ 294 توم 25 كىتابنى ئوز ئىچىگە ئالغان "سەلتەنەتكە ياردەم بەرگۇچى ئورنەك ـ تەدبىرلەر"؛ بەش توملۇق چوڭ چوچەكلەر توپلىمى ـ "پەنچى تانترا"؛ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن: "ئەتەبەتۇل ھەقايىق"، "ئىزوپ مەسەللىرى"، "ئوغۇزنامە" ھەمدە بەش توملۇق رىۋايەتلەر توپلىمى؛ "چاستانى ئىلىك بەگ"، "قەدىمقى تۇرپان قوشاقلىرى"، "مەدىتىسىنا بىلىملىرى"، "ئىككى تىللىق لۇغەت" ۋە ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ مەڭگۇ تاش خاتىرىلىرى، ئىقتىسادىي ھوججەتلەر؛ ئەرەب يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن: "تومۇر تەزكىرىسى"، "تەزكىرى ئەۋلىيالار"، "مېراجنامە"، "كوڭۇلنامە"، "بەختنامە"، "شائىر ھارازىمى تاللانمىلىرى" ۋە "مەۋلانە لۇتفى شېئىرلىرىدىن تاللانما"؛ بۇنىڭدىن باشقا دېداكتىك تەلىم ـ تەربىيە مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي، شېئىرىي ئەسەرلەردىن " " ئاھاۋاركا "، " قاليامقارا ـ پاپامقارا "؛ شېئىرىي ئەسەرلەردىن: " ئاھاۋاركا "، " قاليامقارا ـ پاپامقارا "؛ دەداكتىك نەسرىي ئەسەرلەردىن: " چوڭ مايمۇن پاتمارال "، " بەختىيار شاھزاد "، " رەسسام بىلەن ياغاچچى ھېكايىلىرى " قاتارلىق ئىنتايىن كوپ ئەسەرلەر يېزىلغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان. يۇقىرىدا تىزىپ ئوتكەنلىرىمىز ئىدىقۇتتىن تېپىلغان

www.islamyoli.net

مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ پەقەت بىر تۈركۈمىدىنلا ئىبارەت. مۇتلەق كۆپ قىسمى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ چەت ئەل ئارھەئولوگلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. يالغۇز گەرمانىيىنىڭ تۆت قېتىملىق ئارھەئولوگ ئەترىتىلا بۇ يەردىن ئېلىپ كەتكەن يازما ھوججەتلەر بىرنەچچە تۈمەندىن ئەشىپ كەتىدۇ! باشقا ئەللەرنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىرى بۇنىڭ سىرتىدا. ئىدىقۇتتا قانداق قىلىپ بۇنچىۋالا تارىخىي يادىكارلىقلار مەيدانغا كەلگەن ۋە ساقلىنىپ قالالىغان؟ بىرىنچىدىن، ئىدىقۇتتا مائارىپ ۋە ئىدەئولوگىيە ئەركىنلىكى يولغا قويۇلغان، قايسى ئېتىقادقا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بىلىم ئىگىسى بولسىلا، بولۇپمۇ ئەۋلادلارنى تەربىيىلىگۈچى بولسىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. خەلقىقە مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى بۇنداق كىشىلەر "ئىلتەبىر " (ئىلتەبەر) دەپ ئاتىلاتتى. ئىككىنچىدىن، ئىدىقۇتتا كىتاب يېزىش ۋە كۆچۈرۈش ئەڭ ساۋابلىق كەسىپ دەپ قارىلاتتى. بۇنداق ئېتىقاد "بۇيان " (بۇيان) دەيىلەتتى. مەسىلەن: پۈتۈلگەن كىتابلارنىڭ ھاتىمىسىدە مۇنداق سوزلەر ئالاھىدە يېزىلاتتى: " بۇ كىتابنىڭ ساۋابى ئالدى بىلەن خان سارىيىغا، ئاندىن قالسا مەرھۇم ئەجدادلارغا ۋە يارۇ ـ بۇرادەرلەرگە بولغايلەر...". ئۈچىنچىدىن، ئىدىقۇتتا بىلگە كەڭشى (مائارىپپەرۋەر دانىشمەنلەر كەڭشى) تەسىس قىلىنغان. ئۇلار دەرىجە، ئۇنۋانلارنى بەلگىلەيتتى ھەم ئەل ئىچىدىكى ئاقارتىش ئىشلىرىغا يەتەكچىلىك قىلاتتى. بىلگە كەڭشى نۇرغۇن تىللىق ئىزاھلىق لۇغەتلەر (سانسكرىت ـ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، تۇھار ـ ئۇيغۇرچە، سوغدى ـ ئۇيغۇرچە) نى قوللانما سۈپىتىدە تۈزۈپ چىققان. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى يەنە سۈپەتلىك قەغەز كەشىپ قىلغان. خەت پۈتۈلشتىن بۇرۇن قەغەز ئۈستىگە ئاق شىلىم سۈرتۈلەتتى. بۇ قەغەز " پارتلاپ يېزىش ئۇسۇلى " دەيىلەتتى. قاراغۇجىدا يەنە خېلى چوڭ قەغەز زاۋۇتىمۇ قۇرۇلغان. ئىدىقۇتلۇقلار ئۆز ئالدىغا ياغاچ مەتبەئە كەشىپ قىلغان. ھەرپلەر دانە ـ دانە كۇۋادرات ياغاچلارغا ئويۇلۇپ، ئاندىن قەلىپقا بەكىتىلىپ ئۈستىدىن رەڭ سۈرتۈلۈپ خىلمۇ خىل رەڭلىك كىتابلار بەسىلاتتى. مۇشۇنداق مەتبەئە ھەرپلىرىدىن چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىرى 100 مىڭدىن ئارتۇق (4). ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت مائارىپى توغرىلىق ئاتاقلىق سەيياھ ۋاڭ يەندى (939 ـ 1006 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ " ئاستانە خاتىرىلىرى " ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: " ئىدىقۇتتا كەسپىي مۇئەللىملەر بار ئىكەن، ئۇيغۇرلار شېئىر ۋە قوشاققا ھۇشتار ئىكەن. ئۇلار ئۆز يېزىقىنى كۈندىلىك ئەھتىياج ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، كىتابلارنى يېزىشقىمۇ ئىشلىتىدىكەن، ئۇ يەردە ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلارنى كوردۇم...". ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئانا تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ قالغانىدى. ئۇلار مەنسەپ ناملىرىنى ئاتاشتا ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. مەسىلەن: ئۇلار " قاغان " سوزىنى ئۇزاققىچە قوللاندى. بۇ سوز ھوكۇمران، ئىمپەراتور، خان مەنىلىرىدە بولۇپ، ھون، تۈرك ۋە سىيانپىلارمۇ بۇ سوزنى ئورتاق ئىشلەتكەن، ھازىرقى زاماندا بۇ ئاتالغۇ ـ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان ھۆرمەت قوشۇمچىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن، قازاقلاردا ئومەرقان، تىلەۋقان، ئۇيغۇرلاردا ئابدۇكەرىمخان، قادىرخان دېگەنلەردەك. " ئىدىقۇت " سوزى ـ بەختكە يەتەكلىگۈچى دېگەن بولىدۇ. " قۇت " سوزى ھازىرمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: "قۇتلۇق بولسۇن "، "ساڭا بۇ مال قۇت ئەتسۇن، قۇتاپ قالسۇن " دېگەندەك. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 9 ـ 13 ـ ئەسىرلەر)

www.islamyoli.net

دەۋردە ئىدىقۇت مائارىپى نۇرغۇن تىلشۇناسلارنى، كوپ تىللاردىن خەۋەردار تەرجىمانلارنى، ئابرويلۇق ئوقۇتقۇچىلارنى، مەرىپەتلىك ئەدەب ـ شائىرلارنى، دراماتورگلارنى، بوغالتىر ـ ھېساباتچىلارنى، تىۋىپ ـ دوختۇرلارنى يېتىشتۇرگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە: سىڭقۇ سەلى (بۇ ھەقتە كېيىنكى بابىمىزدا مەخسۇس توختىلىمىز)، ئاتاقلىق ئەدەب ۋە تەرجىمان پىرتانراكشت، مائارىپچى، يازغۇچى، داستانچى ئاپىرىنچۇرتىكىن، "ھەكمەتلەر پەزىلىتى " نىڭ ئاپتورى، دەداكتىك شائىر كى كى، شائىر چىنۇيا تىتۇڭ، شائىر قالىم كەيشى، شائىر ئاتساڭ، كولتارقان، ئاسىھ تىتۇڭ، قارۇنداز قاتارلىقلار بار. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى: قوچۇ (ئىدىقۇت) خانلىقى دەۋردە پۇتكۇل مائارىپ ئىدەئولوگىيىسى ئۇستىدە ھەرخىل دىنىي ئەقىدىلەر ھوكۇمران ئورۇندا تۇراتتى. بىراق، ئۇ ئومۇمي خەلق ئەدەبىياتى ۋە مائارىپ ئۇچۇن ئەيتقاندا قىسمەن رامكىدىنلا ئىبارەتە. ئۇنىڭ تەكتىدە خەلقنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش رەئاللىقى، تارىخى ۋە مەدەنىي ـ مائارىپى يەنىلا كۇچلۇك ئەكس ئەتىپ تۇراتتى. بۇنىڭغا مەشھۇر " ئوغۇزنامە " قىسسىسى تەھىمۇ تولۇق ئىسپات بولالايدۇ. " ئوغۇزنامە " ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى ھايات تارىخى، دۇنيا قارىشى، ئىجتىمائىي ئورپ ـ ئادەتلىرى، پەزىلەتلىرى ۋە جەڭگىۋارلىق ھىسلەتلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان قىسقا ۋە ئۇنىۋەرسال دەرسلىك قوللانمىدۇر.

ئىزاھاتلار: (1) ئاكا ـ ئۇكا كەلىر (528 ـ- 968 كەلىر) ۋە مەتۇدى (728 ـ- 588 مەتۇدى) مىلادىنىڭ 855 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۇنى بۇلغارىيىدە تۇنجى رۇس ـ سلاۋيان يېزىقىنى كەشىپ قىلىپ بەرگەن. سلاۋيانلار بۇ كۇننى ھەر يىلى خاتىرىلەپ تۇرىدۇ. (2) نىستۇرى (401 ـ 451 ـ يىللار) ـ خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى بولغان نىستۇرى ئەقىدىسىنى تەسىس قىلغۇچى. راھىب ئارابان 635 ـ يىلى ئىدىقۇتقا كېلىپ بۇ دىننى تەرغىب قىلغان. (3) زارا ئوستىر ـ (مىلادىدىن 8 ئەسىر بۇرۇن ئوتكەن) ئۇستا دوختۇر ۋە شائىر، زەردەشت دىنىنىڭ ئەۋلىياسى. (4) پىرتانراكشت تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇ دراما 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە بەشبالىق قاتارلىق قوچۇ شەھەرلىرىدە سەھنىدە ئوينالغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى قەدىمقى كۇسەن (كۇچا) نىڭ "ئەجدىھا ئويۇنى"، "سۇمۇچ ئويۇنى" قاتارلىق ئوچۇق سەھنە ئويۇنلىرىمۇ دراما ۋە كومەدىيە شەكلىنى ئالغان ئويۇنلار ئىدى. (5) 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا روسىيىلىك ئولدىنبۇرگ تۇرپانغا كېلىپ، ياغاچ مەتبەئەگە (كەلاگەروفى) ھەرپلىرىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇقراقىنى ئېلىپ كېتىپ، موسكۋا مۇزېيىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەتبەئە تەخنىكىسى تاكى گەرمانىيە ئالىمى ئىنوگىن كودىنبورگ كەشىپ قىلغان مەتال ھەرپلىك ئىلغار مەتبەئە تەھنىكىسى ئىشلىتىلگۇچىلىك (15 ـ ئەسىرگىچە) دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئىدىقۇت مائارىپى، نەشىرىياتچىلىقىنىڭ خېلى زور كولەمدە راۋاجلانغانلىقىنى كورۇۋالالايمىز.

4 ـ باب بۇددىزم دەۋردە ئۇيغۇر مائارىپى

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن تارىم ئويمانلىقىدا ئەڭ كۇچلۇك يىلتىز تارتقان دىن بۇددىزم ئىدى. بۇددا ـ سانسكرىتچە "ئەقلى ـ ھۇشىغا كېلىپ، توغرا يولغا ماڭماق" دېگەن ئۇقۇمنى

www.islamyoli.net

ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ئېتىقادنى ساكيامۇنى (1) (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 557 ـ 477 ـ يىللار) كەشىپ قىلغان. بۇ دىن توغرىسىدا يېزىلغان كىتابلار مىلادىنىڭ 740 ـ يىلىغىچە 5048 تومغا يەتكەن. بۇددا دىنى تارىم ئويمانلىقىغا مىلادىنىڭ 75 ـ يىلىدىن تارتىپ كىرىشكە باشلىغان. نەتىجىدە خوتەن، كۇچا، كېيىن ئىدىقۇتنى مەركەز قىلغان بۇددا مائارىپى ۋە سەنئىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن. تۆۋەندە بىز ئەنە شۇ مائارىپ يېتىشتۈرگەن مەشھۇر ئالىملار بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

ئىزاھات: (1) ساكيامۇنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 557 ـ يىلى شىمالىي ھىندىستاندا بىر دەۋران ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا چىدامىلىق ۋە زەرەك بولۇپ ئۆسكەن. ماتېماتىكا، تىل، ناتىقلىق، ھەربىي، سەنئەت بىلىملىرىنى ياخشى ئۆگەنگەن. ھېيالى تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان ساكيامۇنى 29 يېشىدىلا بۇددا دىنىنى كەشىپ قىلغان. بۇ دىن بارا ـ بارا دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمقى ۋە يىرىك دىنىي ئېتىقاد سىستېمىسى شەكىللەندۈرگەن. ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچى، تىلشۇناس كوماراجىۋا كوماراجىۋا (مىلادى 344 ـ 413 ـ يىللار) قەدىمقى كۇچا (كۇسەن) شەھرىدىكى بىر بۇددا ئالىمىنىڭ ئوغلى. ئۇنىڭ ئانىسى جىۋا بىلىملىك ئايال ئىدى. كوماراجىۋا 19 ياشقا كىرگەندە، ئانىسى جىۋا بىلەن بىللە چەت ئەلگە ئوقۇشقا چىققان. غەربكە ئوقۇشقا چىققان جۇڭگولۇقلار ئىچىدە كوماراجىۋا ئەڭ كىچىكى، ئانىسى جىۋا بولسا تۇنجى ئايال ھېسابلىنىدۇ. كوماراجىۋا كۇچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان؛ 30 ياشلىرىدا يۇقىرى ئابرۇيلۇق ئالىم بولۇپ داڭ چىقارغان، ئۇنىڭدا مىڭلىغان تالىپلار دەرس ئاڭلىغان. ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە شۆھرىتىنى ھۆرمەتلەپ ئالدىغا ئالتۇن مۇنبەر قويۇپ لېكسىيە سۆزلەتكەن. كوماراجىۋا ـ كوپ تىل (سانسكرىت، تاڭغۇت، خەنزۇ تىلى، تۈرك ـ تۇھار، ئەپتالىتلار تىلى) ئۆگەنگەن ۋە شۇ تىللاردا لۇغەت ـ قامۇس تۈزگەن تىلشۇناس. ئۇ تىلشۇناسلىق ۋە تەرجىمەشۇناسلىق توغرىسىدىمۇ ئىلمىي دوكلاتلار قىلغان. تارىم ۋادىسىدا تەرجىمەشۇناسلىق تارىخى كوماراجىۋادىن باشلىنىدۇ. ئۇ نۇرغۇن بۇددا كىتابلىرىنى سانسكرىت تىلىدىن باشقا تىللارغا، جۈملىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نۇرغۇن يېڭى ئاتالغۇلارنى كەشىپ قىلغان. تىلغا تەرجىمە قىلىپ، نۇرغۇن يېڭى ئاتالغۇلارنى كەشىپ قىلغان. كوماراجىۋانىڭ تەرجىمە ئەمگىكى ئارقىسىدا تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەھس كەلىش قوشۇمچىسىغا كوپلىگەن سىپايى دەرىجىلەر قويۇق سىڭىپ كىردى. بۇنداق سىپايى دەرىجىلەر سانسكرىت تىلىدا كوپ بولۇپ، قەدىمقى تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلىدا يوق ئىدى. كوماراجىۋا ھەيكەلتىراشلىق ۋە مۇزىكا سەنئىتىگىمۇ ماھىر ئىدى. مەشھۇر "قىزىل مىڭ ئوي" قاتارلىق تام سۈرەتلىرى كوماراجىۋا ياشىغان دەۋردە سىزىلىشقا باشلىغان. مىلادىنىڭ 401 ـ يىلى ئاخىرقى چىن پادىشاھى ياۋشىن دەۋرىگە كەلگەندە، كوماراجىۋا تەكلىپكە بىنائەن چاڭئەنگە بېرىپ، دىنىي ئالىي مەكتەپلەردە ئۇزۇن يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. بۇ جەرياندا ئۇ 800 تالىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. بۇ تالىپلاردىن داۋشىن، سىن چى، داۋرەن، سىن شى قاتارلىقلار پۈتۈن جۇڭگو بويىچە "توت مەشھۇر ئەۋلىيا" دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. كوماراجىۋا چاڭئەننىڭ ئالىي دىنىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش بىلەن بىللە يەنە سانسكرىت تىلىدىن 384 توم كىتابنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى. ئۇنىڭ تەرجىمە ماھارىتى ۋە تىل بەدىئىيلىكى جۇڭگودا ئىنتايىن ئابروي قازانغان. مائارىپچى

www.islamyoli.net

ئالىم پورتىدىن پورتىدىن (مىلادى 233 ـ 348 ـ يىللار) 116 يىل ئۆمۈر سۈرگەن ئاتاقلىق مائارىپچى، پورتىدىن ئەسلى تۇرپاندىن بولۇپ، مىلادىنىڭ 310 ـ يىلى (غەربىي چىن سۇلالىسى دەۋرىدە) پادىشاھ يۇئەن جيانىڭ تەكلىپىگە بىنائەن پايتەخت لوياڭغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. پورتىدىن ئىچكىرىدە ئۇزۇن يىل مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا 893 ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلىپ چىققان. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەندىستان ۋە چاڭجياڭنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىن ھەر يىلى مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلار ۋە راھىبلار لوياڭغا توپلىشىپ، ئۇنىڭ تەپسىرىنى ۋە دەرسىنى ئاڭلىغان. ئۇ ئۇنمىڭلىغان شاگىرت يېتىشتۈرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىن داۋئەن، فابا، فاتەي، فاھە قاتارلىق كىشىلەر پۈتۈن جۇڭگو بويىچە ئەڭ ئاتاقلىق بۇددا ئۆلىمالىرى بولۇپ داڭ چىقارغان. 3. ئاتاقلىق رەسسام ۋايسا باجىنا ۋە ۋايسا ئىراسانگا تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئاجايىپ ئۇستازلىرىدىن بولغان بۇ ئىككى ئاتاقلىق رەسسام ئاتا ـ بالا 6 ـ، 7 ـ ئەسىردىكى ئۇدۇن (قەدىمقى خوتەن) بۇددا سەنئىتىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرى بولۇپ تونۇلغانىدى. ۋايسا باجىنا يالغۇز بۇددا تەلىماتىدىكى ھېكايىلەر تەسۋىرىنى سىزىش بىلەنلا چەكلەنمىدى. بەلكى تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئوبرازلىرى، ھايۋانات دۇنياسىنى ئىنتايىن جانلىق سىزىپ، ئىبادەتخانا تاملىرىنى، غار بەزەكلىرىنى لايىھىلىگەن. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى رەئالىزملىق ھۆسۇسىيەتكە ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۈي تاڭدى ئۇنى تەكلىپ قىلىپ، پايتەخت لوياڭ شەھرىنىڭ ئىبادەتخانا تاملىرىنى بەزەتكۈزگەن. ئۇ سىزغان "براھمانىنىڭ سۈرىتى" ھەمدە چەت ئەلنىڭ "ھاسىيەتلىك ئورمانلىرى"، "ئالۋاستىنى تەسلىم قىلىش"، "بۇركۇت، تايغانلار تەسۋىرى" غايەت زور شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ ئوغلى ۋايسا ئىراسانگا خوتەن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە ئاتىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تەھمۇ كۆپ ئىجادىيەتلەرنى ياراتتى. بولۇپمۇ چاڭئەن ۋە لوياڭ شەھەرلىرىدە كۆپ مۆۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئۇ سىزغان سۈرەتلەر گويا ئەگىلىپ تۇرغان كالۋۇتۇن يىپتەك جانلىق دېگەن مەدھىيىگە ئېرىشتى. ۋايسا ئىراسانگا سىزغان گۈللەرنىڭ سۈرەتلىرى "تىرىك گۈل" دەپ باھالىناتتى. ئۇ ئىشلىگەن ئىلاھى ھەيكەللەر "تەڭرى تەسۋىرىنىڭ نەمۇنىسى" دەپ قارىلاتتى (1).

ئىزاھات: (1) بۇددىزم ئەقىدىسى تۆرلۈك سەنئەتلەر (ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، مۇزىكا، ئۇسسۇل، دراما) گە يول قويۇپ، بۇ خىل سەنئەتلەرنى دىنىي تەرغىباتچىلىقنىڭ كۈچلۈك ۋاستىسى دەپ ھېسابلىناتتى. ئاشۇ زۆرۈرىيەت ئارقىسىدا بۇددىزم سەنئىتىنىڭ يۈكسەك نامايەندىلىرى بارلىققا كەلگەنىدى. مەشھۇر " قەندىھار ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى "، دۇڭخۇئاڭ مىڭ ئۆي، قىزىل مىڭ ئۆي سۈرەتلىرى ۋە باشقا تۆرلۈك ـ تۈمەن غار سەنئەتلىرى ئەڭ مۇھىم تارىخىي يادىكارلىقتۇر. جۈملىدىن قەدىمكى كۆسەندىن يېتىشىپ چىققان ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن مۇزىكا ئۇستازى ئاتا ـ بالا سۇجىۋا قاتارلىقلارمۇ ئاشۇ دەۋر نامەيدىلىرىدۇر. 4. چوڭ ئالىم ۋە ئوقۇتقۇچى پىرخۇيلان پىرخۇيلان (مىلادى 736 ـ 820 ـ يىللار) قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ شۇ يەردىكى ئالىي ئىبادەتخانا مەكتىپىدە بىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، زامانىسىدا كاتتا يازغۇچى، ئوقۇتقۇچى بولغان. پىرخۇيلان ئۆمرىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدا يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدىن قورقۇپ چاڭئەنگە بېرىۋالغان. ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ يەردە " پەشۋا ئالىم "

دېگەن شۆھرەتكە ۋە كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. پىرخۇيلان چاڭئەندە يىگىرمە يىللاپ قان ـ تەر سىرىپ قىلىپ " ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى " ناملىق 100 تومدىن ئاشىدىغان غايەت زور يىرىك ئەسىرىنى يازغان. بۇ ئەسەر بۇددا ئالىملىرى ئىچىدە قولدىن قولغا ئۆتۈشۈپ ئوقۇيدىغان قامۇسقا ئايلانغان، ھەتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگىچىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر " ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى " نى ئىنتايىن قەدىرلەپ ئوقۇغان. پىرخۇيلان ھىندى تىلىنى، جۇڭگونىڭ ئەدەبىي تىلىنى ۋە باشقا تىللارنىمۇ پىششىق بىلەتتى. ئۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى ھەممە يازما خاتىرىلىرىنى مۇيەسسەل ئۆگىنىپ چىققان. ئۇنىڭ جان پىدالىق بىلەن ئۆگىنىش روھى كېيىنكى كىشىلەرگىمۇ چوڭ ئىلھام بەرگەن. " ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى " نىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ چاۋشيەنلىكلەر مەخسۇس دۆلەت ۋەكىلى ئەۋەتىپ مەزكۇر ئەسەرنى كوچۇرۇۋېلىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى (بەش دەۋر زامانىدا) رۇخسەت قىلمىغان. كېيىن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چاۋشيەن دۆلىتى يەنە ۋەكىل ئەۋەتىپ قايتا ئىلتىماس قىلىپ تۇرۇۋالغان، سۇڭ سۇلالىسى بۇ قېتىم رۇخسەت قىلغان. مىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا مەزكۇر ئەسەرنى ياپونلۇقلاردىن كىشى كېلىپ كۆچۈرۈپ كەتكەن. ياپونىيىدە پىرخۇيلان چوڭ ئالىم دەپ تونۇلغان. 1737 ـ يىلى (چەنلۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) دۆلەت تەرىپىدىن پىرخۇيلاننىڭ ھەممە ئەسەرلىرى تولۇق بېسىلىپ ئېلان قىلىندى. 1880 ـ يىلى دۆلىتىمىز مەزكۇر ئەسەرنىڭ ياغاچ ئويما نۇسخىسىنى ياپونىيىدىن ئالدۇرۇپ كېلىپ، كۆپەيتىپ بېسىپ تارقاتتى. دېمەك، قەشقەردىن چىققان بۇ ئالىم ۋە مەشھۇر ئوقۇتقۇچى زامانىسىدا خەلقئاراغا تونۇلغان مائارىپچى ئىدى. 5. مائارىپچى ۋە تىلشۇناس سىڭقۇ سەلى سىڭقۇ سەلى 10 ـ ئەسىردە قوچۇ (ئىدىقۇت) خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى باشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دا ياشىغان. ئۇ، ئۆز زامانىسىدا شۆھرەت قازانغان مەرىپەتچى ئەدىب، تەرجىمان ئىدى. ئۇ تەرجىمە قىلغان " ئالتۇن ياروق " ئەينى زاماندا بۇددا كىتابلىرى ئىچىدە بولۇپمۇ ماھايانا مەزھىپى ئارىسىدا ئەڭ مۇقەددەس دەستۇر ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن "شۈئەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى" قاتارلىق كىتابلار يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە. سىڭقۇ سەلى ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن باشقا يەنە توخار تىلى، ئەنەتكەك ـ سانسكرىت تىلى، خەنزۇ تىلى، تاڭغۇت تىلى قاتارلىق تىللارنىمۇ پىششىق بىلەتتى. ئىقتىدارلىق سىڭقۇ سەلى قاراغوجا، جىمسار قاتارلىق جايلاردا ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ شۆھرەت تاپقانىدى. تەڭرىتېغى، پامىر، قارا قورۇم تېغى ئېتەكلىرى ۋە پوتكول تارىم ۋادىسى زېمىنىدا مىڭ يىللاپ يىلتىز تارتقان بۇددا ئەدەبىياتى (قەدىمقى سانسكرىت ئەدەبىياتى) بىلەن يەرلىك خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئۆزئارا ھىملىشىپ بىر يۇرۇش تەلىم ـ تەربىيە نەمۇنىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە: 1. ھەر بىر ئىنسان خاسىيەتلىك ـ پايدىلىق ئىش قىلىشى لازىم. 2. پەزىلەتلىك كىشىلا خاسىيەتلىك ـ پايدىلىق ئىش قىلالايدۇ. 3. پەزىلەت ـ چىنلىق، ھېسداشلىق ۋە سەھىيلىقتىن ئىبارەت؛ قارا نىيەتلىك پەزىلەت ھېسابلانمايدۇ. 4. پەزىلەتلىك كىشى ئەڭ بەختلىكتۇر. 5. بىلىمدىن، تەربىيىدىن، سەھىيلىقتىن ۋە ياخشىلىقتىن مەھرۇم كىشىلەر مەھلۇق بىلەن باراۋەر، ئۇلار ئەڭ بەختسىزدۇر. 6. باي بولۇشنى تىلەشتىن بۇرۇن، پەزىلەتلىك بولۇشنى تىلە، چۈنكى بەخت بىلەن ئامەت پەزىلەتتىن كەلىدۇ. 7. كىشىنىڭ گۈزەللىكىنى ئۇنىڭ پەزىلىتىدىن ئۆلچە. 8.

سەۋر ـ تاقەت ۋە ساپلىق ئومۇر ئۆزارتىدۇ. 9. ھەق ـ ناھەقنى ئايرىيالايدىغان ئىنسان ئەڭ ئەقىللىق ئىنسان. 10. ئۇلۇغ باشلامچىلار توغرا نىيەتلىك كىشىلەردىن كېلىدۇ. 11. ئىنسان مال ـ دۇنيا ھەرىسلىقى ۋە ئەيش ـ ئىشرەتنىڭ قىزىقتۇرۇشىدىن ھاتالىشىدۇ، پالاكەتكە قالىدۇ. 12. بايلىق بىلەن ھەۋەسنى قوغلىشىدىغان كىشىلەردىن دانىشمەن چىقمايدۇ. 13. مال ـ دۇنيا مەڭگۈلۈك ئەمەس، مەڭگۈلۈك بولىدىغىنى ئىجادىيەت ۋە پەزىلەتتىن كېلىدىغان شان ـ شەرەپ. 14. ھايات شامالدەك؛ كۈچ ـ قۇۋۋەت ئۇچقان قۇشتەك؛ ياشلىق چاقماقتەك؛ مال ـ دۇنيا كەلكۈن سۇدەك؛ ئۇ كېلىدۇ، يەنە كېتىدۇ؛ شۇڭا ھاسىيەتلىك ئىش قىل، پەزىلەت ئۈيىدىن ئورۇن ئال. 15. نادانىنىڭ قولى مايلاشقان كۈنى ھەممىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. 16. پەزىلەتنىڭ نامى ئۆچمەيدۇ. 17. بىلىمنى، بىلىملىكلەرنى قەدىرلە، يوقسۇلغا ھەمداش بول، يولە. 18. باشقىلارنى ھارلىما، تىل ـ ھاقارەت قىلما. 19. پەزىلەتنىڭ يەنىدا گۈل ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدۇ.

5 ـ باب ئوتتۇرا ئەسىردە قەشقەر مەركەز قىلىنغان ئۇيغۇر مائارىپى

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئوتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ئۇرخۇن، شامان ۋە مانى دەۋرى (552 ـ 844 ـ يىللار)، ئىدىقۇت مائارىپى دەۋرى (850 ـ 1250 ـ يىللار) ۋە بۇددىزم مائارىپى دەۋرى (75 ـ 992 ـ يىللار) جەريانلىرىدىن ئوتۇپ، كېيىن قەشقەر مەركەز قىلىنغان قاراخانىلارنىڭ ئىسلامىيەت مائارىپى دەۋرى (870 ـ 1211 ـ يىللار) غا قەدەم قويىدى. بۇ دەۋردىكى مائارىپ ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا زور شۆھرەت قازانغانىدى. يىغىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مائارىپىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن باشقا دىنىي ئېتىقادلار تارىم ۋادىسىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، ئىسلامىيەت مائارىپى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى ۋە ئىنتايىن تېز راۋاجلاندى. ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ بىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرى تازا گۈللەنگەن مەزگىللىرىدە بىرلا باغدات شەھىرىدە 30 ئالىي بىلىم يۇرتى، 36 ھۆكۈمەت كۇتۇپخانىسى بار ئىدى. مىلادىنىڭ 830 ـ يىلى بۇ يەردە چوڭ كۆلەمدىكى ئىلمى ھېكمەت مۇزېيى (بېيت ئال ھېكمە) تەسىس قىلىندى. ئۇ ئەينى زاماندىكى ئەڭ ئاتاقلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىدى. بۇ ئاكادېمىيىنىڭ بىرىنچى باشلىقى ھۇنەيبى ئىشاق (809 ـ 837 ـ يىللىرى باغدات ئاكادەمىيىسىگە رەئىسلىك قىلغان) ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بىرلىكتە يۇناننىڭ قەدىمكى كلاسسىك پەلسەپە ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە 500 دىناردىن ئالتۇن بېرىلگەن؛ كېيىن ئۇلارغا يەنە تەرجىمە ئورىگىنالى قېلىنلىقىدا ساپ ئالتۇن مۇكاپات قىلىنغان. بۇ دەۋر ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازانغان ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىناتتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇتەپەككۇر ۋە داڭلىق ئالىملاردىن مەدر ئىمىن مۇسا خارەزمى (750 ـ 847)، ئەبۇنەسىر فارابى (870 ـ 950)، ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا (980 ـ 1037) ۋە ئەبۇ رەيھان بىرونى (972 ـ 1049) قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋر مائارىپىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. مىلادىنىڭ 950 ـ يىلى ئۇبۇلھەسەن سەيىد ھاتەم، سەيىد جالالىدىن باغدادى ئىسىملىك ئىككى چوڭ ئالىم ئوردۇكەنت (قەشقەر) گە كېلىپ، ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام

www.islamyoli.net

مائارىپىغا ئاساس سالدى. مەزكۇر ئىككى ئۆلىمانىڭ دالالىتى بىلەن مىلادىنىڭ 953 ـ يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىرىنچى بولۇپ ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر ئاھالىسىمۇ كەينى ـ كەينىدىن ئىسلام ئەدىيىسىنى قوبۇل قىلدى. 24 يىللىق سوقۇش (997 ـ 1021 ـ يىللار) نەتىجىسىدە بۇددىزمنىڭ جاھىل قورغىنى بولغان خوتەن خانى ياغلىقار يېڭىلىپ، پۈتۈن خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە بۇ يەرلەردە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساس قىلىنغان يېڭى يېزىق يۈرگۈزۈلدى. "دىن ـ ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش جەريانىدىكى مۇھىم ئىپادىلىرىنىڭ بىرى..."(1) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە مائارىپ ئىدېئولوگىيىسىدە يۈز بەرگەن تارىخىي بۇرۇلۇشلارمۇ دەل دۇنيانى تونۇش ۋە ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش پائالىيەت جەريانى بولدى. ماۋزېدۇڭ: "... بىز تارىخنى ئۈزۈۋەتەلمەيمىز، بىز كۇڭفۇزىدىن تا سۇن جۇڭشەنگىچە بولغان پۈتۈن ئۇتمۇشنى يەكۇنلەپ، قىممەتلىك مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك..." دېگەنىدى. جۇڭخۇئا مىللەتلىرىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مائارىپ مىراسلىرىغىمۇ ئەنە شۇ كاتېگورىيىگە كىرىدۇ. قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر مەركەز قىلىنغان مائارىپ ئەنە شۇ پارلاق مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. قاراخانىلار دەۋرىدە ھەممە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر قۇرۇلغان. بولۇپمۇ قەشقەردە مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى ـ "مەدرىسەئى ساجىئە" تەسىس قىلىنغانىدى، بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا داڭلىق ئالىملاردىن ھۆسەيىن ئىبىن خەلەپ، سەيىد جالالىدىن باغدادى، خوجا ياقۇپ سۈزۈكى، ھۆسەيىن پەيزۇللا، جامالىدىن قەشقەرى، رەشىدە ئىبىن ئەلى قەشقەرى، ئىمادىدىن قەشقەرى قاتارلىق نۇرغۇن نوپۇزلۇق ئالىملار مۇئەللىملىك قىلدى. "ساجىئە" بىلىم يۇرتىغا ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىر ـ يازغۇچىلار توپلىنىپ ئىلمىي مۇنازىرىلەر ئېلىپ باراتتى. "ساجىئە" بىلىم يۇرتىنىڭ دەرسلىكى ماتېماتىكا، يۇنان پەلسەپىسى، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە تىبابەتچىلىك ئىلمى، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي روھ ساخېلىرىگىچە كېڭەيدى. تۆرلۈك كاتەگورىيىلەر بويىچە نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلدى. بۇ ئەسەرلەر ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى (3 ـ جەدۋەلگە قاراڭ). بىز تۆۋەندە قاراخانىلار مائارىپىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان بىر قانچە ئالىملارنىڭ پەداگوگىكىلىق ئەدىيىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1 ـ ئېنسىكلوپېدىست ئالىم ـ ئەبۇنەسىر فارابى ئىلىم ـ پەن دۇنياسىدا ئارىستوتەلدىن كېيىن ئىككىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەبۇنەسىر فارابى ھىجرىيىنىڭ 295 ـ يىلى (مىلادى 870 ـ يىلى) قاراخانىلارنىڭ يازلىق پەيتەختى بالاساغۇن رايونىنىڭ گۈزەل شەھىرى فاراب (ئوترار) دا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى مەدر شۇ جايدا ئەڭ ئابرويلۇق ۋە مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. ئالىمنىڭ ئوسمۇرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرى فاراب شەھىرىدە ئۆتتى ۋە بۇ يەردە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتتى. كىچىكىدىنلا بىلىم ھۇمار، تالانتلىق فارابى ئىلىم ـ پەننىڭ يۇقىرى چوققىسىغا چىقىشقا ئىنتىلەتتى. لېكىن ئۇ چاغدا فاراب شەھىرىدە ھەتتا بالاساغۇن رايونىدا ئۇنىڭ ئىرانزۇسىنى قاندۇرالايدىغان ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلار يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. قەشقەردى "مەدرىسەئى ساجىئە"

www.islamyoli.net

ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ، ئىككى خىل شەكىلدىكى مەكتەپتە ئوقۇپ يېتىلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپنى پۈتكەندىن كېيىن تەسىس قىلىنغانىدى. شۇڭا ئۇ ئاشۇ دەۋردىكى ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ ئاتاقلىق مەركىزى ـ باغدات شەھىرىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇردى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا كىرىشتى. باغداتتىكى ئالىي مەرىپەت مۇھىتى بۇ تالانتلىق ياش ئالىمنىڭ بىلىم چوققىسىغا چىقىش ئارزۇسىغا كەڭ ئىشىك ئېچىپ بەردى. ئەبۇنەسىر فارابى ئالدى بىلەن تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ پارس تىلى، ئەرەب تىلى، گرېك ۋە لاتىن تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىدى، ئۆزۈن ئۆتمەي ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازالايدىغان، گرېك تىلىدىكى پەلسەپە ۋە باشقا ئىلمىي ئەسەرلەرنى بىمالال چۈشىنەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتتى. فارابى باغداتتا 40 يىلچە ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا ئۇ بىرىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېلنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدى ۋە بۇ ئەسەرلەرگە قارىتا ئىجادىي تەپسىر (ئىزاھ) يازدى. فارابى باغدات، ھىرات، ھەرران، مىسىر ۋە شام شەھەرلىرىدىكى ھېسابسىز مۇنبەرلەردە ئىلمىي لەكسىيە ئوقۇدى ۋە ئىلمىي مۇنازىرىلەرگە قاتنىشىپ، كۆپ ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتى. ئەرەب ئالىمى ئەبۇبەكرى بەيھاق (994 ـ 1065 ـ يىللار) فارابى 20 خىلدىن ئارتۇق تىل بىلەتتى، دەپ يازغانىدى. فارابى ئىلىم ـ پەننىڭ تۆرلۈك كاتېگورىيىلىرى بويىچە 200 پارچىغا يېقىن ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەرلەر پەلسەپە، لوگىكا، ماتېماتىكا، خىمىيە، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، مۇزىكا، سىياسىي تۈزۈم، پەزىلەت ۋە بەدىئىي ئەسەر نەزەرىيىلىرى قاتارلىق كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىر مەلۇم بولغان فارابى ئەسەرلىرىنىڭ 119 خىل بىبلوگرافىيىسى (ئىسىملىكى) ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ئېنسىكلوپېدىست ئۇلۇغ ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. كېيىنكى زامانلاردا ياۋروپالىقلار فارابى ئەسەرلىرىنى "ئەل فارابۇس" تەخەللۇسىدا گرېك ۋە لاتىن تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى ۋە فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ باردى. ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەللىكان فارابىنى "ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئۇنىڭغا تەڭلىشەلەيدىغان ھېچكىم يوق" دەپ باھالىغانىدى. سامانىلار شاھى ناسىر سامانى فارابىنى "ئىككىنچى ئۇستاز" (ئارىستوتېلدىن كېيىن) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىدى ۋە فارابى ئەسەرلىرىنى ئاشۇ تەخەللۇس بىلەن نەشر قىلدۇردى. مەشھۇر قانۇنشۇناس ۋە مەنتىقشۇناس ئەل ئامادى (1156 ـ 1233) فارابىغا باھا بېرىپ مۇنداق يازغان: "فارابى ئەڭ كەمتەر ۋە كىچىك پېئىل زات ئىدى. مەنسەپ ۋە مال ـ دۇنيانى ھېسابلىمۇ كەلتۈرمەيتتى. ئۇ دەمەشقتە بىر چوڭ باغقا قاراۋۇلچى بولۇپمۇ ئىشلىگەن. كەچلىرى قاراۋۇل پانۇسلىرىنىڭ نۇرىدىن پايدىلىنىپ كىتاب كۆرەتتى ۋە يازاتتى. ئەنە شۇنداق ئىجتىھات قىلىپ ئۆگىنىپ ئاخىرى ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا ئەللامەسى مۇقامىغا يەتكەن. فارابى پەلسەپە ئىلمى توغرىسىدا ئەڭ مۇكەممەل تەرىپ بەرگەن. ئۇ شۇنچە تولغان ئىلمىي ھەكمەت ئىگىسى بولسىمۇ يەنىلا مەغرۇرلۇقتىن خالى ئىدى. بىر كىشى ئۇنىڭدىن: ـ بىلىم جەھەتتە سىز چوڭمۇ، ئارىستوتېلمۇ؟ ـ دەپ سورىغاندا ئۇ جاۋابەن: ـ " ئەگەر مەن شۇ زاماندا ياشىغان بولسام ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ شاگىرتلىرىدىن بولار ئىدىم، ـ دېگەن. فارابى ئارىستوتېلنىڭ (ئەس ساما) نملىق فىزىكا كىتابىنى ئاز دېگەندە قىرىق قېتىمچە ئوقۇغانىكەن ". بەھرىل جاۋاھىرە (" دېڭىز ئۈنچىلىرى ") ناملىق كىتابتا نەقىل كەلتۈرۈلۈشىچە، فارابى بىلىم ئىگىلىرىنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن: " بىلىم ئىزدىگەن ۋە ئۆگىنىش ئارزۇسىدا بولغان ھەرقانداق كىشى ياش، تەمەن، زەھنى ئوچۇق، ساغلام

ۋە چىداملىق بولۇشى؛ ھۇش پەئىل، راستچىل ۋە ئىخلاسچان كېلىشى؛ رىياكارلىقتىن ۋە پەس ئارزۇ ـ ھەۋەسلەردىن خالى بولۇشى؛ پۈتۈن زەھنىي قۇۋۋىتىنى ئىلىمغا بەغىشلىشى زۆرۈر. چۈنكى، بىلىم ئەھلى باشقا ھەرقانداق مەنپەئەتنى ئېتىبارغا ئالمايدۇ...". فارابى ئىنساننىڭ بۇرچى توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: يىراق يۇر بولسا باتىل، سوزى يالغان، ھەقىقەت تارقىتىپ كەت بولسا ئىمكان؛ بىزگە دۇنيا بولمىدى ئاباده ئوي كەلمىگەچ تەڭ بۇ ئولۇمچە ھېچبىر ئىنسان فارابى ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان (2) بولسىمۇ، لېكىن ئىلگىرىكى ئولىما ـ مۇدەررىسلىرىمىز ئەرەبچىنى ئوبدان چۈشەنگەچكە فارابى ئەدىبىيسىنى دەرس شەكلىدە تونۇشتۇراتتى. فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئىسىم تەرجىمە تىزىملىكى تۆۋەندىكىچە: پىلاتون ۋە ئارىستوتەلنىڭ پەلسەپە ئاساسلىرى، ئۇلۇغ ئەخلاق ـ پەزىلەت " گىئومەترىيە ۋە ئاسترونومىيە " ھەققىدە ئىزاھ، ئارىستوتىلنىڭ "پەلسەپىدىكى ئېنىقسىزلىقلار " ناملىق كىتابىغا ئىزاھ، پەلسەپىدىكى ئىخچاملىق ـ لوگىكا، پەلسەپەدىكى چوڭ لوگىكا قىياس ھەققىدە، لوگىكا چۈشكۈنلۈكى، قىياس شەرتلىرى ھەققىدە، پەلسەپە دەلىللىرى توغرىسىدا، پەلسەپە مۇنازىرلىرى ھەققىدە، مەۋجۇدىيەتنىڭ مۇقەددىمىسى ھەققىدە، ئالەم بوشلۇقى توغرىسىدا، ئەفرۇدنىڭ "جان" ناملىق ئەسىرىگە ئىزاھ، ئىلىم ـ پەننىڭ چېكى ۋە تەرتىپى توغرىسىدا، پىلاتون ۋە ئارىستوتىلنىڭ ئىككى پەلسەپىسى ھەققىدە، مەدەنىيەت توغرىسىدا، ئۇلۇغ تەپەككۇرنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا، سۆز ۋە يېزىق توغرىسىدا، بۈيۈك مۇزىكا دەستۇرى، ئۇرۇشنىڭ چېكى توغرىسىدا، ئۇرۇشقا سەۋەب بولىدىغان سۆز شەكلى توغرىسىدا، ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا، ئەدەبىيات مۇنازىرىسى ھەققىدە، بىننى راۋەندىگە رەددىيە، تەڭرىنىڭ بىرلىكى ۋە ئېتىقاد توغرىسىدا، ئۇيۇق، ئورىبتا ۋە ئالەمنىڭ مىقدارى ھەققىدە، تەبىئىي ۋۇجۇدنى ئۆزگەرتكۈچى مەۋجۇدىيەتلەر ھەققىدە، بەقرات ۋە پىلاتون تەپەككۇرىدىكى بىردەكلىك، بەختنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدا، بۆلۈنىدىغان ۋە بۆلۈنمەيدىغان شەيئىلەر توغرىسىدا، جىن ـ شەيتانلار ھەققىدە، مەدەنىي سىياسەتلەر توغرىسىدا، مەۋجۇدىيەتنىڭ پەيدا بولۇش ئورنى مىللەت ۋە مەدەنىي ـ مائارىپ توغرىسىدا، پەلسەپىدىكى ئېنىقلىما (20 توملۇق يىرىك ئەسەر)، ھەربىي قوماندانلار توغرىسىدا، تۇرمۇش ۋە ئۇرۇش توغرىسىدا، يۇقىرى ئالەم تەسىرلىرى توغرىسىدا، ئاسترونومىيە قانۇنلىرى ھەققىدە، ئىجتىمائىي ھايات توغرىسىدا، چۈش توغرىسىدا، يېزىقچىلىق سەنئىتى توغرىسىدا، ھايۋانلارنىڭ ئەزا تۈزۈلۈشى توغرىسىدا، شېئىر ۋە قاپىيە توغرىسىدا، مەدەنىي جەمئىيەت توغرىسىدا، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرى، ئىلىم ـ پەن ئەھلىنىڭ خورلىنىشى توغرىسىدا، ئاسمان (مۇئەللەق) ۋە ھاۋانىڭ رەڭلىكى توغرىسىدا، خىمىيە سانائىتىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلارغا رەددىيە، ئارىستوتىلنىڭ " مېتافىزىكا " ناملىق كىتابىدىكى بەزى ئېنىقلىمىلار توغرىسىدا، ئارىستوتىلنىڭ لوگىكىسىغا ھاشىيە، مۇقەررەرلىكنىڭ شەرتلىرى توغرىسىدا، روھنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا، شەيئىلەر ھەققىدە تەبىئەت ماھىيىتىدىن ئاڭلاش مۇمكىن بولغان مەسىلىلەر توغرىسىدا، يۇقىرىقىلار فارابى ئەسەرلىرى تىزىملىكىنىڭ ئازلا بىر قىسمى. ئۇنىڭ تەتقىقاتىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي، پەلسەپە قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىلا تەتقىقات يۈرگۈزۈپ قالماي، بەلكى كائىناتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگىچە تەھلىل يۈرگۈزگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ

www.islamyoli.net

"مىللەت ۋە مائارىپ" سەرلەۋھىلىك ئەسىرى ۋە مۇزىكاشۇناسلىق ھەمدە شېئىرىيەت سەنئىتى ھەققىدىكى ئەسەرلىرىدە تەلىم - تەربىيىنىڭ ئىنسان ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى رولى توغرىسىدا قىممەتلىك تەپەككۇرلار چاقناپ تۇرىدۇ. 2. ئاتاقلىق ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلار مائارىپى تازا گۈللەنگەن چاغدا گۈزەل ئوپال كەنتىدە (3) مىلادىنىڭ 1028 - يىللىرى ئەتراپىدا مەرىپەتلىك ئائىلىدە تۇغۇلغان. قەشقەرنىڭ ئوپال كەنتى ئەينى زاماندا كەڭ باغۇ بوستانلىق، ساپ ھاۋالىق جاي ئىدى. مەھمۇت قەشقەرنىڭ ئانىسى پاراسەتلىك ۋە بىلىملىك ئايال (4) بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ مەرىپەتلىك ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، شۇ يەردىكى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپنى ئەلا تۈگەتتى. كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىس (مەدرىسى ساجىيە) گە كېلىپ چوڭ ئالىم ۋە مەشھۇر پېداگوگ ھۇسەيىن خەلەپ ئاتلىق ئوقۇتقۇچىدا ئوقۇدى. ئۇ بۇ يەردە پارس، ئەرب تىلى گراماتىكىسىنى، لوگىكا ۋە پەلسەپە ئىلمىنى، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيىنى، تىببىي ئىلمىنى ھەم ئەدەبىيات تارىخىنى پىششىق ئۆگەندى (5). كېيىن ئۇ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا داللىرىنى كەزىپ يۈرۈپ، نۇرغۇن يىللار ئەمەلىي ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ مۇشۇ ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرىدىن كېيىن " يىرىك قامۇس " دەپ ئەتىراپ قىلىنغان مەشھۇر " تۈركىي تىللار دىۋانى " ناملىق ئۆلمەس ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى. ئۇنىڭ بۇ ئالەمشۇمۇل ئابروي قازانغان كاتتا ئەمگىكى ئۇنىڭ 10 يىللىق ئىلمىي تەكشۈرۈش ساياھىتى ۋە ئىككى يىللىق (1072 - 1074) پىششىقلاپ ئىشلەش ئەمگىكىنىڭ شانلىق مەۋسى بولدى. تۈركىيىلىك تۈركولوگ ۋە داڭلىق ئالىم بىسىم ئاتالاي " تۈركىي تىللار دىۋانى " غا باھا بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: " ھازىرغىچە تۈركىي تىللاردا بۇنىڭدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان بىرەرمۇ ئەسەر كۆرۈلۈپ باقمىغان. بۇ ئەسەر يېگانىدۇر...". " تۈركىي تىللار دىۋانى " دەك نادىر ئەسەرنى يېزىش يولىدا، مەھمۇت قەشقەرنىڭ تۈرك، تۈركمە، ئوغۇز، چىڭگىل، باسمىل، ياغما، قىرغىز قاتارلىق بارلىق تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ مىڭلىغان كەنت، ئاۋۇل ۋە مەخېلىلىرىنى ئارىلاپ، ئۇلارنىڭ تىلىنى، ئورپ - ئادەتلىرىنى، ئەتنوگرافىيىسى (كېلىپ چىقىشى مەنبەسى) نى، تارىخىنى، جۇغراپىيىۋى جايلىشىشىنى، مەدەنىيىتىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىققانلىقى - ئۇنىڭ بۇ جاپالىق ئىجتىھادىي، ئۇنىڭ مۇلكى سەردار ياكى ھەربىي سەركەردە بولۇشقا ھەۋەس قىلماي، ئىلىم - مەرىپەتنى گۈللەندۈرۈش يولىغا ئۆزىنى پىدا قىلغان ئۇلۇغ مەرىپەتچى ۋە خەلقپەرۋەر ئۇلۇغ ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە "... ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ... بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم..." دەيدۇ. ھەقىقەتەنمۇ بۇ ئۇلۇغ كىتاب ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىق. ئۇ شۇنداقلا مىليونلىغان ئەۋلادلارنىڭ ئىپتىخارى مەھمۇت قەشقەرى تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى ئۇستازى، جاھان تۈركولوگىيە پېنىگە ئاساس سالغۇچى بۈيۈك ئۇستازدۇر. " تۈركىي تىللار دىۋانى " دىن ئىبارەت بۇ كاتتا قامۇس ئىنتايىن كەڭ ساھەنى ئوز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ئادەم فىزىئولوگىيىسى، تۇرمۇش، يەمەك - ئىچمەك، كىيىم - كەچەك، قورال - سايمان، ھايۋانات، تاش - مەدەن، تاغ - دەريا، قاتناش ساۋاتلىرى، ماقال - تەمسىللەر، تارىخىي رىۋايەتلەر، كىشىلەرنىڭ ئورپ -

www.islamyoli.net

ئادەتلىرى قاتارلىقلارغىچە كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن. بىز يەنە " دىۋان " غا كىرگۈزۈلگەن ئەقلىيە سوزلەر، شېئىر ـ قوشاق، تەمسىللەر ئارقىلىق بۇ بۈيۈك ئالىمنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسىنى، دەداكتىك كوز قارىشىنىمۇ ئوچۇق كورۈۋالالايمىز. بۇ ھەقتە بىز " دىۋان " دىن بىرنەچچە نەمۇنە كۆرسەتسەك كۇپايە: ــ قۇت بەلگىسى بىلىك. (بەخت ـ سائادەت بەلگىسى بىلىمدۇر). ـ ئەرمۇگە بولۇت يۇك بولۇر. (ھورۇنغا بولۇتمۇ يۇك بولۇر). مەرىپەتلىك قوشاقلار ۋە پەندى ـ نەسىھەتلەر: ــ ئوغلۇم ساڭا نەسىھەت: پەزىلەتنى مىراس قىل؛ بىلىملىككە يېقىنلاش، دائىم ئۇنى ئۇستاز قىل. ـ مەندىن نەسىھەت ئوغلۇم پەزىلەت يارات، ئەلدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ ئىلىمىڭنى تارات. ـ كوپلىگەن پەزىلەت ئىگىلىرى ۋە بىلىمى تاغدەك دانالار ئالەمدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ بىباھا سوز ـ ھەكمەتلىرى خېلىمۇ دىلىمنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ. ــ بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلە، سوزىگە ئاشىق بول، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئۆگەن، ئەمەلىيىتىڭدىمۇ شۇنداق بول. ـ ئىلىم ـ ھەكمەت ئىزدە؛ لېكىن مەغرۇرلانما، نادانلار ماھتىنار، سىناقلاردا مات بولار. ـ مەرىپەت سويگۈچى ھەرگىز مال ـ دۇنياغا ھەرىسلىق قىلمايدۇ. " تۈركىي تىللار دىۋانى " دا پەزىلەتلىك بولۇش، ئەمگەك سويۇش، ۋاپالىق بولۇش، جاسارەتلىك بولۇش توغرىسىدىكى تەلىم ـ تەربىيە ئىدىيىلىرىمۇ قەدىمقى ماقال ـ تەمسىللەر، قەدىمقى قوشاقلار ئارقىلىق نۇرغۇن سىڭدۇرۇلگەن. مەسىلەن: ــ ئەمگەك ئەكىندە قالماس (ئەمگەك بوشقا كەتمەيدۇ). ــ ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز پالۋان سەپ يارالماس. ـ كەڭەشلىك ئىش ئوڭشىلار، كەڭەشسىز ئىش بۇزۇلار. ــ تۇگمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرىدىن قورقماس. ــ ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى تاۋىقىدىن ئايرىلىپتۇ. ـ كوسەن ئۇزۇن بولسا قول كويمەس. ـ ئۇي بولىدىغان كالا موزاي چەغىدا بىلىنىدۇ. ـ ھاجەتمەن مەھمان ئالدىڭغا كەلسە، سەن ئۇنى كۇتكۇزمە، تەييار ئەشىڭنى ئالدىغا كەلتۇر. ــ مەھمانىنى ئىززەتلە، داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن. ـ بەخىل ـ پەسكەش، يارىماس ئادەم ـ مال ـ دۇنيانىڭ ساقچىسى، ئۇ يەمەي ـ ئىچمەي يىغىدۇ، ئاخىر ئۇزگىگە قالىدۇ. 3. ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى يۇسۇپ ھاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۇسۇپ ھاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى ـ " قۇتادغۇبىلىك " داستانى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. يۇسۇپ ھاس ھاجىپ قاراخانىلار مائارىپىنىڭ تازا گۈللەنگەن ۋە ئۆزى ئوردىدا ھاس ھاجىپلىق (ئوردا ۋەزىرلىك) ۋەزىپىسىگە تەھى قويۇلمىغان مەزگىللەر (1609 ـ 1070 ـ يىللار) دە مەشھۇر " قۇتادغۇبىلىك " داستانىنى يازغان ۋە ئۇنى بۇغرا قاراخان ئەبۇئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان. بۇ كاتتا ئەسەرنى يازغان چاغدا يۇسۇپ ھاس ھاجىپ خېلى ياشىنىپ قالغانىدى. داستانغا قىستۇرۇپ كەتكەن توۋەندىكى ئىزاھلاردىن بۇ نۇقتا مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ: "... نۇرلۇق باھار پەسلىدەك چەچەكلىك ئىدىم، غازاڭلارمۇ چۇشتى، ھەممە قۇرۇدى. قەيىندەك مۇستەھكەم، ئوقتەك تۈز ئىدىم، يادەك ئەگرى بولۇپ، مۇكچىيىپ قالدى...". قۇتادغۇبىلىك 82 باب، 6444 بېيت، 13 مىڭ 288 مىسرادىن قۇرۇلغان چوڭ ھەجىملىك دىداكتىك داستان. بۇ كاتتا ئەسەر پەلسەپە، تارىخشۇناسلىق، دۆلەت ـ قانۇن، (ھوقۇقشۇناسلىق)، جەمئىيەتشۇناسلىق، مائارىپ، تىبابەت، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل ـ ئەدەبىيات ۋە ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ئۇنىۋېرسال مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەسەرنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىغا ئىلىم ـ مەرىپەت مەدھىيىسى

www.islamyoli.net

سىڭدۈرۈلگەن. بۇ نۇقتا ئەسەرنىڭ نامىدىنلا ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. " قۇتادغۇبىلىك " ـ بەخت ـ سائادەتكە ئەرىشتۈرگۈچى بىلىم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. " قۇتادغۇبىلىك " نىڭ شۆھرىتى ئۆز زامانىسىدا ھەر تەرەپكە داڭ كەتكەن. ھەرقايسى ئەل كىشىلىرى ئۇنى ئۇلۇغلاپ ھەرخىل نامىلارنى بەرگەن. بەزى شەرق ئەللىرى ئۇنىڭغا " زىنەتۇل ئۇمەرا " (ئەمىرلەر زىنىنتى) دەپ نام بەرسە، ئىرانلىقلار " شاھنامەئى تۈرك " (تۈركلەر شاھنامىسى) ياكى بەزىلەر " پەندنامەئى تۈرك " (تۈركلەر نەسىھەتنامىسى) دەپ نام بەرگەن. " قۇتادغۇبىلىك " نىڭ پۈتۈن مەزمۇنى تۆت مۇھىم شەخسنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى كۈنتۇغدى (پادىشاھ ـ ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى)؛ ئىككىنچىسى ئايتولدى (ۋەزىر ـ بەخت ـ سائادەت سىمۋولى)، ئۈچىنچىسى ئۆگدۈلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى ـ ئەقىل ـ ئىدراك سىمۋولى)؛ تۆتىنچىسى ئودغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى ـ قانائەتنىڭ سىمۋولى) بولۇپ، ئەسەرنىڭ پۈتۈن ماھىيىتى مۇشۇ تۆت شەخسنىڭ مۇنازىرە كۈرەشلىرى ئارقىلىق ئەچىپ بېرىلىدۇ. بىلىم، ئادالەت، پەزىلەت ۋە چىدام ـ غەيرەت ھېسلەتلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ گۈزەل غايىسى ھېسابلىنىدۇ. تەلىم ـ تەربىيىنىڭ تۈپ مەقسىتى ئادەملەرنى ئاشۇ غايە بىلەن يەتىلدۈرۈپ بەخت ـ سائادەتكە ئەرىشتۈرۈشنى نىشان قىلىدۇ. تۆۋەندە بىز " قۇتادغۇبىلىك " نىڭ مائارىپ ئىدىيىسى توغرىسىدا بىر قانچە مىسال كورسىتىپ ئۆتىمىز: ـ بىلىمنى ئۇلۇغ، ئەقىل ـ ئىدراكنى بۈيۈك بىل، بۇ ئىككىسى ئىنسان مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كوتۈرىدۇ. ـ بىلىمنى نەمىشقا بىلىم دېگەنلىكىنىڭ مەنىسىنى بىل. چۈنكى، بىلىم ئىگىسىدىن كەسەل يىراقلىشىدۇ؛ بىلىم ـ مەشئەلدۇر، مەشئەل يورۇسا كىشى كەچىدىمۇ يولدىن ئازمايدۇ. ـ ئىشىنىڭنى ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر بىلەن ئىشلە؛ زامانەڭنى بىلىم بىلەن مۇستەھكەملە. ـ بىلىم ئال، ئۆزۈڭگە تۆردىن ئورۇن ھازىرلا، ھەرقانچە بىلسەڭمۇ يەنە ئۆگەن، يەنە ئىزدەن؛ قارىغىنىكى، بىلىملىك كىشىلەر سورا، سورا، ئۆز تىلەكلىرىگە يەتىشكەن. ـ ئادەم بەربىر ئولىدۇ؛ بىلىم ئىگىلىرىنىڭ سوزى ئولمەيدۇ. ـ ئىككى نەرسە بىلەن ئادەم قەرىمايدۇ: بىرى بىلىم، بىرى پەزىلەتلىك سوز. ـ ئەي ئوغۇل، مەندىن ساڭا ئالتۇن، كۈمۈش قالسىمۇ، سەن ئۇنى مەندىن ساڭا قالغان مەرىپەتكە تەڭ كورمە. ـ كىشى بىلەن كىشى ئوتتۇرىسىدا پەرق كوپ، ئەڭ چوڭ پەرق بىلىمدە. ـ ئالەمدىكى ھەممە ياخشىلىق بىلىمدىن كەلىدۇ، بىلىم بىلەن كىشىلەر ئاسمانغا يول ئاچالايدۇ. ـ بىلىم ئەھلى ئۆز بىلىمى بىلەن كىشىلەرگە مەرىپەت چاچمىسا، ئۇنىڭ بىلىمى نۇرسىز قالىدۇ. ـ جاھان تۈتقۇچى ئەر پاراسەتلىك بولسا جاھان مۇستەھكەم بولىدۇ؛ بىلىملىك بولسا، مەملىكىتى كۈچلۈك بولىدۇ. مۇشۇ ئىككىسى بىرلەشكەن كىشى كامالەت تاپىدۇ. كامىل كىشى ھەممە نەمەتكە ئىگە بولىدۇ. پەزىلەت توغرىسىدا: ـ سەمىمىيەت ئىنساننى يۈكسەلدۈرىدۇ، ئىنسان ئىناۋىتىنى يۇقىرى كوتىرىدۇ. ـ كىشىگە ئادىل بول، ئادىل كىشىنىڭ ھەر بىر پەيتى بەختلىك بولالايدۇ. ـ نەپسانىيەت ئۈچۈن ئوزۈڭنى ئوتقا ئاتما، ھاۋايى ـ ھەۋەستىن بولغانما. ـ ئاچكوز كىشىلەرگە ئىش تاپشۇرما، ۋاپاسىز كىشىلەرگە ئاش ـ تاماق بەرمە. ـ دۇنيا بىر تەرىلغۇ ئەتىزدۇر. ئەمگەك بىلەن دان تەرىساڭ، ھايان ئۇرۇغى ئالىسەن. ـ قوپال سوزنى تىلىڭدىن چىقارما، قوپال تىل يالقۇنجىغان ئوت. ـ ھارامغا ئارىلاشما، ئوكتەم بولما، ئوچ ئالما. ـ ھاراق ئىچمە، پىتنە ـ پاساتتىن نەرى قاچ! ـ مەنسەپ ئىگىسى بىلىملىك، دانا، كوزى توق، كوڭلى كوكسى كەڭ بولۇشى لازىم. ـ ئاچكوز

www.islamyoli.net

تويمايدۇ، ئۇنىڭ نەپسىگە دۇنيانىڭ ئاش - تامىقى يەتمەيدۇ. ـ يالغانچى ۋاپاسىز كەلىدۇ، ۋاپاسىز كىشى خەلققە بەخت كەلتۈرمەيدۇ. ـ مەنسەپدارنىڭ مىجەزى تەرسا بولسا، ئىش تەتۈرگە ماڭىدۇ، ھۇشاللىقى قايغۇغا ئايلىنىدۇ. " قۇتادغۇبىلىك " داستانىدا ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىدىن بىرى بولغان ھاراق - شاراپنىڭ زىيىنى توغرۇلۇق تۆۋەندىكىدەك ئاگاھلاندۇرىدۇ: ... ئۇچىنچى، ھاراققا بولۇش مۇپتىلا، بۇ ئەر ئۇمرى شەكسىز كەتەر بوشقىلا. ھاراق ئىچسە ئالىم ئىلىمسىز بولۇر، ئىلىمىز مەست بولسا نەمىلەر قىلۇر؟ بىز بۇ يەردە ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئالىمىزكى، " قۇتادغۇبىلىك " ئىچىدە باشتىن - ئاياغ ئىزچىل سىڭدۇرۇلگەن " بىلىم - كۈچ؛ بىلىم - بەخت قورالى؛ بىلىم - ئىنسان قەدىر - قىممىتىنىڭ ئۇلى..." دىن ئىبارەت ھىتابلار مەڭگۈ ئۆلمەس ھەقىقەتتۇر. مۇئەللىپ ئوز ئەسىرىدە كىشىلەرگە بالىلىق مەزگىلىدىن باشلاپ ئەقلىي تەربىيە، ئەخلاقىي تەربىيە، جىسمانىي تەربىيە، ھۈنەر - ماھارەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى قاتارلىق ئەتراپلىق تەلىم - تەربىيە بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكرار تەۋسىيە قىلىدۇ. مانا بۇلار ئەسەردە باشتىن - ئاخىرغىچە چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق ئىدىيىدۇر. ئەسەردە يەنە دۆلەتنى ئىلىم - پەن بىلەن باشقۇرۇش، دۆلەت ۋە جامائەت ئىشلىرىغا قابىل، بىلىملىك ۋە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى قويۇش، بىلىم ئەھلىنى سۆيۈش، ئىلمىي ئىجادىيەتكە كەڭ مەدەت بېرىشنى تەكرار جەكلەيدۇ، مەرىپەتشۇناسلىقتا ئائىت بۇ ئۇلۇغۋار تەشەببۇسلار ھازىرمۇ رەئال قىممەتكە ئىگە. " قۇتادغۇبىلىك " داستانىدا مۇئەللىپ يەنە ئىجتىمائىي تەبىقىلەر، ئىجتىمائىي ھايات، مالىيە - ئىقتىساد، ھارجى ئىشلار، ھەربىي ئىشلار، سىياسىي خىزمەت، قەھرىمانلىق جاسارىتى، " مۇكاپات ۋە جازا " ھەمدە قانۇنشۇناسلىق قاتارلىق كەڭ مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ چوڭقۇر تەھلىل ئېلىپ بارىدۇ. ئەسەرنىڭ نەزمە يەشمىسى ئاساسىدا يۇقىرىقى مەزمۇنلارغا ئالاقىدار بىر قىسىم مىسالالارنى كورۇپ باقايلى: ھاۋايى - ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك توغرىسىدا: ھەۋەسنى ئەقىل بىرلە باسقىن ئۇتۇپ، بىلىم بىرلە يانچىغىن نەپسىڭنى تۇتۇپ. تۈزۈلمەس تىلەسەك، ھەۋەس بويىنىن كەس، تۈزۈلۈر ئەگرىلىك گەر ئولسە ھەۋەس. ئوزۇمچىلىك - مەنمەنچىلىكنىڭ ئاقىۋىتى ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا: ئەغىر يۈك كىشىگە ئوزەمچىل قىلىق، ئوزەمچىل قىلىقتا ئوق ئات، قارشى چىق. يەغى قىلمىغاننى شۇ قىلىق قىلار، يەغىدىن بۇ يەغى نەچۈك پەرقلىق؟ ئەقىل - ئىدراك، پاراسەت ۋە بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى توغرىسىدا: بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان، قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان. ئەقىلدىن بولەككە ھۆرمەت بولمىغاي، ئەقىلسىز ئادەم ئۇ، بىر ئوچۇملا لاي. ئەقىل كىمدە بولسا بولۇر ئۇ ئەسىل، بىلىم كىمدە بولسا بولۇر خان ئۇ، بىل. ئەقىل بىر چىراغدۇر، كوزى يوققا كوز، ئولۇك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سوز. كىچىك پەئىللىقنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە تەكەببۇرلۇقنىڭ يامانلىقى توغرىسىدا: كىچىك پەئىل ئۇلۇغلۇق - سۇرەر كوپ زامان، تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق ھامان. سۆيۈك ئەل ئىچرە كىچىك دىل كىشى، سۆيۈلمەس تەكەببۇر، يىرىك دىل كىشى. مەنسەپدارلارنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا كوزى توق، ھايالىق، نازۇكلۇق كېرەك، تۇمەن خىل بىلىم ۋە زەرەكلىك كېرەك. دىلى بولسۇن ھەممە كىشىگە كىچىك، تىلى بولسۇن يۇمشاق، شەكەردەك چۈچۈك. ئەگەر بولسا بەگلەر زالىم ھەم يامان، چىقار ئىشلار تۈز يولدىن ھامان. بىلىمنى ۋە بىلىم ئەھلىنى قەدىرلەش توغرىسىدا: يوق بولسا جاھاندا ھەكىم -

ئىلىملىك، تەرىپ، ئۆنمەس ئەردى يەردە يەگۈلۈك. ئۇلار ئىلمى بولسا جاھاندا چىراغ، يول ئازماس كەچىدە يورۇسا چىراغ. قاتتىق سوي ئۇلارنى قەدىرلە سوزىن، تولا ياكى ئازدۇر ئۆگەن ئۇلار بىلگىنىن. ئۇلار قوي پادىسى ئىچرە سەركىدۇر، ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۈز يولغا يۈرۈر. پەرزەنتلەرگە تەلىم ـ تەربىيە بېرىشتە ئاتا ئانىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى توغرىسىدا: تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل، ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول. ئوغۇل ـ قىز ھۆي ـ پەيلى بولسا يامان، يامان قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۇلارنى ھامان. ئۆيىاتلىق ۋە نومۇس پەزىلەتلىرى توغرىسىدا كىشىنىڭ سەرخىلى ئۆياتلىق كىشى، ئۆياتلىق كىشىدۇر كىشىلەر بەشى. ئۆياتلىق كىشىگە پۈتۈن ئىشنى بەر، ئۆياتلىق جاھالەت ئىشىگىن ئەتەر. ئۆياتسىز ـ نومۇسسىز كىشىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا: ئۆياتسىز كىشىدۇر كىشى رەزلى، دۇرۇست سوز سوزلىمەس ئۆياتسىز تىلى. بىر گوشسىز سوڭەكتۇر ئۆياتسىز يۈزى، ئەتىلمەس توشۇكتۇر ئۆياتىز كوزى. تىل ـ سوزنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا ئۆزۈڭنى كوزەت بەك، ياخشى سوزلىگىل، سورالغاندا سوزلە، يەنە قىسقا قىل. كوپ ئاڭلا بۇ سوزنى تولا سوزلىمە، بىلىم بىرلە سوز تۈز، ئىشلەتكىن ئەقىل. كۆيەر ئوتقا ئوخشار كېرەكسىز سۆزۈڭ. ئەغىزدىن چىقارما كۆيەرسەن ئۆزۈڭ. ئاچكۆز ـ خىيانەتچىلەر توغرىسىدا خىيانەت قەيەرگە گەر باسسا ئاياغ، قاچار پايدىلىق ئىش ھەممىسى يىراق. خىيانەتچى نەگە قول سۇنسا ئەگەر، دەڭىزمۇ سۇسىزلار، قۇرۇپ كەتەر يەر. شەھسىيەتچى، چەقىمچى ۋە پىتنە ـ پاساتچىلارنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا: قەتىلما ئىككى خىل ئەرگە، يىراق تۇر، قەتىلساڭ كورەرسەن چاتاق چىقىرۇر. بىرىدۇ چەقىمچى، پىتنە ـ پاساتچى، بىرى ئىككى يۈزلۈك شەھسىيەتچى. ئادىل قانۇن ۋە قانۇننىڭ ئادالەتلىكى توغرىسىدا ئادىل قانۇن كوكتە ـ بىر تۈۋرۈك ئىرۇر، ئۇ قانۇن بۇزۇلسا، ئاسمان يىقىلۇر. يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا، يەتتە قات ئاسماننى بۇزاتتى خۇدا. قىلىپ ئادالەت بىلەن ھەر ئىشتىن، ئايرىماي بەگ يا قۇل دەپ ھېچكىشىن. ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا، بولەكچە بولماسمەن ھوكۇم ۋاقتىدا. زالىم بەگ سۇرەلمەس بەگلىك دەۋرىنى، كوتۇرمەيدۇ خەلق ئۇنىڭ زۇلمىنى. ئەل ئارتار، قانۇن بىرلە تۈزۈلۈر جاھان، زۇلۇم بىرلە ھوراپ ئەل، بۇزۇلۇر زامان. 4. ئەدىب ئەھمەتنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى ئەدىب ئەھمەت قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچى، شائىر ۋە زامانىسىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇنىڭ " ئەتەبەتۇل ھەقايىق " (ھەقىقەتلەر بوسۇغۇسى) ناملىق دەداكتىك ئەسىرى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. " ئەتەبەتۇل ھەقايىق " ـ جەمئىي 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان، باي پەداگوگىكىلىق مەزمۇنغا ئىگە داستان، ئەسەرنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى قىسقا مىساللار بىلەن كورسىتىپ ئۆتىمىز: بىلىم ـ مەرىپەت توغرىسىدا: ـ بىلىملىك كىشى قىممەتلىك دىنار (ئالتۇن ـ تىللا)؛ بىلىمسىز نادان ـ قىممىتى يوق ياماق، پاخال. ـ ئىنسانىنىڭ زىننىتى ـ ئەقىل. بىر بىلىملىك مىڭ نادانغا تەڭ. تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىشلاردا نادانىنىڭ كۆرگۈلۈكى پۇشايمان؛ ئۇنىڭغا پۇشايماندىن ئۆزگە قىسمەت يوق. پەزىلەت توغرىسىدا: ـ ئەدەب ـ ئەخلاقنىڭ بېشى ـ تىل. ـ كىشىنى تىل بىلەن ئازابلىما، بىلگىنكى، تىغ يارىسى ساقىيىدۇ، تىل يارىسى ساقايمايدۇ. كىشىگە ھەر ئىش كەلسە تىلدىن كېلىدۇ، ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ تىلدىن ئايان بولىدۇ. قاراخانىلار دەۋرىدە يەنە رەشىد بىننى قەشقەرى (1083 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئىمامىدىن قەشقەرى (11 ـ ئەسىر) قاتارلىق مەشھۇر تىببىي ئۇستازلار

ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئىمامىدىن قەشقەرى يازغان " شەرھى ئەلقانۇن " ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نوپۇزلۇق دەستۇرى ئىدى. 1216 ـ يىللىرى چىڭگىزخاننىڭ بەسىمىدىن غەربكە قاچقان قىتانلارنىڭ سەركەردىسى كۈچلۈك نۇرغۇن لەشكەرلىرى بىلەن قاراخانىلار زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ ۋەھشىيلەرچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. نۇرغۇن ئالىملار دارغا ئېسىلدى. مەكتەپ، مەدرىسلەر كۆيدۈرۈۋېتىلدى. كىتاب ۋە قولىيازمىلارنى يىغىپ گۈلخان ياقتى. داڭلىق ئالىم ۋە مەرىپەتچى ئەللامە ئالائىدىن مۇھەممەت خوتەنى 3000 ئوقۇغۇچىسى بىلەن بىللە ھازىرقى يۇرتخان كەنتى (6) دە تىرىك كۆمۈۋېتىلگەنىدى، خوتەننى " شەھىدانى خوتەن " دەپ ئاتاش ئەنە شۇ قانلىق تارىخنىڭ بىۋاستە يادنامىسى.

ئىزاھاتلار: (1) " خەلق گېزىتى " 1983 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى سانى 7 ـ بەت. (2) ئەينى زاماندا ئەرەب ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئورتاق تىلى ھېسابلىناتتى. (3) ئوپال قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 45 كىلومەتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان ۋە پامىر ئېتىكىدىن ئورۇن ئالغان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي. (4) ئالىمنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە ئۇز زامانىسىدا ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يەتىلىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەت ۋە بوۋىسى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپمۇ زامانىسىدا ئاتاقلىق كىشىلەر ئىدى. ئانا تەرەپ بوۋىسى سەيپىدىن تەھىمۇ بىلىملىك كىشى ئىدى. (5) مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1118 ـ يىلى ئوپالدا " مەدرىسەئى مەھمۇدىيە " ناملىق يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ تەشكىل قىلىپ، ئۆزى سەككىز يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇ ئوقۇتقۇچىلىق ھىزمىتىنى تاكى ۋاپات بولغۇچە داۋاملاشتۇرغان. مەھمۇت قەشقەرى 1126 ـ يىلى 97 يېشىدا ئانا يۇرتى ئوپالدا ۋاپات بولغان. (6) بۇ جايدا ھازىرمۇ " ئەللامە شەھىتلىكى " دېگەن مازار بار. ئۇ قەدىمقى شەھەر خارابىسى " يۇرتخان " بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

6 ـ باب چاغاتاي دەۋرىدە ئۇيغۇر مائارىپى

كېيىنرەك چىڭگىزخان ئىستېلاسى نەتىجىسىدە چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي (1179 ـ 1242 ـ يىللار) ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان زېمىنغا ئۇيغۇرلار رايونىنى قوشۇپ ئىدارە قىلدى. چاغاتاي ئۇلۇسى ھوكۇمرانلىق قىلغان ئاشۇ دەۋرنى تارىخچىلار ئۇنىڭ نامى بىلەن "چاغاتاي دەۋرى" دەپ ئاتىدى. چاغاتاينىڭ پايتەختى ئالمىلىق (ھازىرقى ئىلى) بولۇپ، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ۋە داڭلىق پەداگوگ سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ ئىبنى ئەبۇ يۈسۈپ سەككاكى (1160 ـ 1128 ـ يىللار) چاغاتاينىڭ ئىلمىي مەسلىھەتچىسى ئىدى. مەشھۇر دىپلومات ۋە سىياسەتچى قۇتبىدىن بولسا چاغاتاينىڭ باش دوختۇرى، تالانتلىق مائارىپچى ۋە يەزا ئىگىلىك ئىنزجەنەرى مەسئۇتبەگ چاغاتاينىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى باش ۋالىسى ئىدى. ئۇيغۇر ئالىمى سەككاكى ۋە مەسئۇتبەگنىڭ ئىجتىھات كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مائارىپى مۇشۇ دەۋردە يەنە قايتىدىن گۈللەپ، ئىنتايىن زور تەرەققىي قىلدى. بۇ چاغدا ئالمىلىق، بۇخارا ۋە قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم ـ پەن مەركەزلىرىگە ئايلاندى. بولۇپمۇ مەسئۇتبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئىنتايىن زور ئەمگەك

www.islamyoli.net

سىڭدۈردى. مەسئۇتبەگ نايامان ـ كىدانلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن قەشقەردىكى
مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى "مەدرىسەئى ساجىئە" نىڭ ھارابىسى ئورنىدا مىلادىنىڭ 1260 ـ
يىلى "مەسئۇدىيە" ناملىق نوپۇزلۇق بىلىم يۇرتى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا "سائادەت" نامىلىق داڭلىق
كۇتۇپخانا تەسىس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى قايتىدىن راۋاجلىنىپ،
قەشقەر پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە "سانى بۇخارا" (ئىككىنچى بۇخارا) دېگەن شەرەپلىك نامغا
ئىگە بولدى. مەسئۇتبەگ 1254 ـ يىلىدىن 1289 ـ يىللارغىچە ئۆزىنىڭ نامىدا ئاتالغان بۇ
ئالىي بىلىم يۇرتىغا شەھسەن ئۆزى بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلدى. مەسئۇتبەگنىڭ يېقىن
دوستى ـ مەشھۇر ئالىم جامال قەرشى (1230 ـ يىلى تۇغۇلغان، "سۇرراھ" نامىلىق يىرىك
قامۇسنىڭ ئاپتورى) "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ نوپۇزلۇق مۇددەررىسى (پروفېسسورى)
ئىدى. ئۇ، "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنى تەرىپلەپ مۇنداق يازىدۇ: "... بۇ مەكتەپكە ھەممە
ئىقلىمدىن ھەر يىلى مىڭلاپ ئوقۇغۇچى كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز ئىلاھىي تەلىماتلا
ئەمەس. بەلكى مۇھىمى ئارىستوتەل، سوقرات، ھارەزمى، فارابى، ئىبنى سىنا پەلسەپىلىرى ...
تەتقىق قىلىنىدۇ، ئەرب، پارس ۋە ئوردۇ قاتارلىق چەت ئەل تىللىرى ئوقۇلىدۇ" ("ساياھەت
خاتىرىسى" ـ جامال قەرشى، 1273 ـ 1274 ـ يىللار). "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىدا ئۇنۋان ۋە
مۇنتىزىم ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئوقۇش پۈتتۈرگۈچىلىك ئەسەر يازغانلارغا ئەللامە
(ئاكادېمىك، دوكتور)، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلار مۇدەررىس (پروفەسسور)، ئۈچىنچى
دەرىجىلىكلەرگە بولسا موللا ياكى ھەلپەت ئۇنۋانى بېرىلەتتى. "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىدا
ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر ئىچىدە نۇرغۇن زىيالىيلار چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولۇپ
ئىشلىدى. ھەتتا خانبالىقتا ھوكۇمران بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلاي (1215
ـ 1294 ـ يىللار) نىڭ باش مىنىستىرى (باشبۇغ) لىكىدىكى بەزى ھادىملارمۇ ئەنە شۇ
مەكتەپتە ئوقۇغان. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئوتۇش زۆرۈركى، بۈيۈك ئۇيغۇر
ئالىمى، مەشھۇر پېداگوگ ۋە تالانتلىق مەمۇرىيەت باشقۇرغۇچى تاتا تۇڭا ئەينى زاماندا
چىڭگىزخاننىڭ ھەممە ئوغۇل ـ قىزلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدى. چاغاتاينىڭ ئۆزىمۇ ئەنە شۇ
ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىدا ئوقۇپ ساۋات چىقارغان. تاتا تۇڭا دەسلەپتە نايمان ئەلىنىڭ تايانخان
(كۇنخان) ئوردىسىدا باش ئىلمىي مەسلىھەتچى ۋە ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن چىڭگىزخان
ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان چاغدا چىڭگىزخان بۇ ئۇيغۇر ئالىمىنى ئوز ھوزۇرىغا تەكلىپ قىلىپ،
ئوردا ئوقۇتقۇچىسى قىلغان. تاتا تۇڭا ئەنە شۇ چاغدا كىدان ۋە موڭغۇل ئېلىپبەسىنى ۋە
گراماتىكا قائىدىسىنى يەنى تۇنجى كىدان ۋە موڭغۇل يېزىقىنى كەشىپ قىلىپ بەرگەندى.
بۇ يېزىق كېيىن جۇرجان ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا يېزىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالدى.
تاتا تۇڭا ئىجاد قىلغان كىدان، موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرخۇن
ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن. تاتا تۇڭانىڭ تەربىيىسى خېلى سىڭگەن چاغاتاي ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار رايونىنى ئىدارە قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن بىرقەدەر كەڭ سىياسەت
يۈرگۈزدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش قىلىشنى يولغا قويدى.
ئۇنىڭ كەڭ ئىمپەرىيىسىدە ئۇيغۇر تىلى بىردىنبىر ھوكۇمەت تىلى ۋە ئالاقەت تىلى بولدى؛
مەمۇرىي ئىشلار ئەنە شۇ تىل بىلەن يۈرگۈزۈلدى. مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئەل بەشىر
(1388 ـ 1450 ـ يىللار) مۇنداق يازىدۇ: " ... بۇ يەردە مەنسەپ بەلگە نامىلىرى، بۇيرۇق ـ

www.islamyoli.net

پەرمانلار، يازما ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلى بىلەن بولىدىكەن، پەقەت مۇشۇ تىلنى بىلگەن كىشى روناق تاپالايدىكەن، ھۆرمەتكە ئامەتكە سازاۋەر بولالايدىكەن" (كىرىپورت، "ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى" 56 ـ بەت). كېيىنكى تارىخچىلار ۋە تىلشۇناسلار بۇ تىلنى مۇشۇ چوڭ رايوننىڭ سۇيۇرغال ئىگىسى چاغاتاينىڭ نامى بىلەن باغلاپ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىدى. "قۇتادغۇبىلىك" ـ قاراخانىلار "ھاقانىيە تىلى" ئاساسىنى تىكلىگەن بولسا، خوجا ئەھمەت يەسىۋى تەرىپىدىن 1145 ـ يىلى يېزىلغان "دىۋان ھەكىمەت" ۋە قەشقەرلىك چوڭ مۇدەررىس نەسىردىن ئىبنى بۇرھانىدىن رابغۇزى تەرىپىدىن 1310 ـ يىلى يېزىلغان "ئەۋلىيالار قىسسەسى" ناملىق رومان "چاغاتاي تىلى" ئاساسىنى تىكلىگەندى. چۈنكى بۇ ئىككى ئەسەر شۇ زاماندا ئويمۇ ئوي ئوقۇلىدىغان، تەسىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كەڭ تارالغان ئەدەبىي كىتابلار ئىدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنى كۈندىن ـ كۈنگە مۇستەھكەملەندى. چاغاتاي مائارىپىنىڭ مىراسلىرى تاكى كېيىنكى ئەسىرلەرگە قەدەر ئۆز رولىنى يوقاتماي كەلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ ئۇقۇمۇشلۇق خەلق بولۇپ كەلىۋاتقان سالاھىيىتىنى ئوچۇق كۆرسەتتى. پىروفەسسور مالوف مۇنداق دەپ يازىدۇ: "موڭغۇللار ئارىسىغا مەدەنىيەت تارقاتقان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئوردىسىدا ئىش يۈرگۈزگەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى." بۇ ئەھۋال يالغۇز چاغاتاينىڭ سۇيۇرغال زېمىنىدىلا ئەمەس، ھەتتا قۇبلايخان تەسىس قىلغان يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىدىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ مىسالى قىلىپ، قۇبلايخاننىڭ ۋەزىرى ھەسەن ئەييار، چەت ئەللەر بىلەن ئالاقەت باغلاش ۋەزىرى ساقى، كوپ تىل، جۈملىدىن گىرەك ۋە لاتىن تىلىنى بىلىدىغان ئالىم ۋە ھىرىستىئان دىنىي ۋەزىرى رەببانى، جەنۇبىي جۇڭگو ۋەزىرى ئومەر، باش ئادۋوكات ۋەزىرى بورۇل ئەييار، ھەربىي سەركەردە چاغان تومۇر بىلەن كوك تومۇر، ئاسترونومىيە ئالىمى جامالىدىن، ئاتاقلىق ئەدىب يۇنۇس ھەييام، ئاتاقلىق دوختۇر يەھيا، يەزا ئىگىلىك ئالىمى تومۇر تۇۋرۇك، "جۇرجىن تارىخى" ناملىق ئەسەرنى يازغان تارىخچى سارابان، "سۇڭ سۇلالىسى تارىخى" نىڭ ئاپتورى يانسارى، مەشھۇر كومپوزىتور مۇھەممەت چولپان، كوپ تىل بىلىدىغان تىلشۇناس ئەلسارىلارنى كورسىتىپ ئوتۇش كۇپايە. بولۇپمۇ ئاتاقلىق ئالىم تومۇر تۇۋرۇك يازغان "زىرائەت ئوسۇملۇكلىرىنى يەتىلدۇرۇش پىرىنسىپلىرى" ناملىق ئىلمىي ئەسەر تاكى يېقىنقى چاغلارغىچە ئىلىمىز مەكتەپلىرىدە ئوقۇلىدىغان مۇھىم دەرسلىك كىتاب بولۇپ كەلدى. چاغاتاي ئوردىسىنىڭ باش دوختۇرى مىجىت ۋە قۇبلاينىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئالىملىق ۋە خانبالىقتا ئاچقان سۇنۇق كەسەللىكىنى داۋالاش مەكتىپى ئە مال دوختۇرلۇق مەكتەپلىرى نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۇرگەن. بۇ دوختۇرلار سىر دەريا ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى خۇئاڭخې ۋادىسىغىچە ئات ئۇستىدە يۈرۈپ بىمالال ۋاراچلىق ۋە تەڭقچىلىق قىلاتتى. بۇ ھەقتە ئىلىمىزنىڭ مېدىتسىنا كىتابى ـ مەشھۇر "نەيجىڭ" ناملىق كلاسسىك قامۇستا يېزىلغان تۆۋەندىكى پاكىتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ: "غەربىي رايون ـ ئالتۇن ۋە قاشتېشى ماكانى، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئوزۇقلىنىشى ياخشى، گوش، ماي بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ، تائاملىرى قۇۋۋەتلىك بولغاچقا، كەسەللەر ئۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ تەنىنى زەھەرلىيەلمەيدۇ." "ئۇيغۇرلار ئۇزۇم، بەدە، ئانار، زىغىر، ياڭاق، پۇرچاق، يۇمغاقسۇت، پىياز، سامساق، زاراڭزا چەچەكى قاتارلىق ئوسۇملۇك ۋە گىياھلاردىن ياخشى

دورىلارنى ياسايدۇ. ئانارنىڭ پوستى مەددە قۇرتىنى يوقىتىدىكەن. ئانار گۈلى كىشىنىڭ
روھىنى زوقلاندۇرۇش ھۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەن. زىغىرنىڭ تەبىئىتى موتىدىل بولۇپ،
مىجەزنى تەڭشەيدىكەن، ئۇرۇم پەي بىلەن سوڭەككە قۇۋۋەت بېرىدىكەن." يەنە "جۇڭگىڭلۇ"
ناملىق تىببىي ئەسەردە قۇبلايخاننىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئەچىتقۇ دورىسىنى كەشىپ
قىلىپ، سىچۇئەن ئۆلكىسىدە پەيدا بولغان قورقۇنچلۇق ۋابا كېسەللىكىنى ساقايتقانلىقى بايان
قىلىنغان. شۇ كىتابنىڭ 22 ـ تومىدا يەنە مۇنداق تەسۋىرىي پاكىتلار يېزىلغان: رىن زىجاۋ
دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: "ئۆيگە قايتىۋاتسام قوشنامنىڭ ئوغلى بېشى قاتتىق ئاغرىپ، نالە ـ
پەرياد ئىچىدە يېتىپ قاپتۇ، بىر ئۇيغۇر تېۋىپ كېلىپ، يېنىدىكى ئۇستىرا بىلەن بالىنىڭ
پېشانىسىنى يېرىپ، بىر كىچىك قۇرت ئېلىۋەتتى. ھېلىقى قۇرت قاتتىق تاشتەك ئىدى.
قۇرت بىرئاز ھەرىكەت قىلىپ تۇرۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ قالدى. بالىمۇ دەرھال ساقايدى." يەنە
شياشۇسۇ دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: "پىڭچياڭ ئەگمىسى يەنىدا بىر كىشىنىڭ ئەتى قورسىقى
كۆپۈپ يەتىپ قالغانىكەن. بىر ئۇيغۇر دوختۇر كەلدى ـ دە، ئاتنىڭ پۇتىدىن بىر نەمىنى
كەسىۋەتتى، ھايال بولماي ئات ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى..." يۇئەن سۇلالىسى تەزكىرىلىرىدە يەنە
مۇنداق تارىخىي پاكىتلار نەقىل كەلتۈرۈلگەن: ... ئىچكىرىگە كېلىپ تىجارەت قىلىدىغان
بىرنەچچە مىڭ سودىگەرلەر قاتارىدا ئۇيغۇر تەۋىپلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بەيجىڭ قاتارلىق
جايلاردا نۇرغۇن دورىخانىلارنى ئاچقان ۋە داۋالاش ئورگانلىرىنىمۇ قۇرغان. بۇ دورىخانىلاردا
سەرىق قۇيرۇقلۇق جەرەننىڭ ئەزالىرىدىن ياسالغان قىممەتلىك دورىلار بار ئىدى. بۇ دورىلار
ئادەمنى سەمرىتىش، سوغۇق يەلنى ھەيدەش ھۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. ياز كۈنلىرى
دورىخانىلاردا قىمىزمۇ سېتىلاتتى. قىمىز بولسا قەرىلىقنى كەتكۈزۈپ، ئادەم ئورگانىزمىنى،
بولۇپمۇ ئۆپكە بىلەن يۈرەكنى ياشارتىش ھۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. يۇقىرىدىكى پاكىتلار
چاغاتاي زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئەينى زامان شارائىتىدا ئېھتىساسلىق
كىشىلەرنى قانچىلىك يېتىشتۈرگەنلىكىنىڭ بىر تەرىپى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىز چاغاتاي
مائارىپىنىڭ يادروسى بولغان قەشقەردىكى "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلار
ئۈچۈن يەتكۈزگەن مىراس مەۋىلىرىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ئۆگىنىپ كورىدىغان بولساق،
ئۇنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرى كوز ئالدىمىزدا تەھىمۇ جانلىق نامايەن بولىدۇ. بىز يۇقىرىدا قەيت
قىلىپ ئوتكىنىمىزدەك تۆرلۈك جايلاردىن مىڭلىغان تالىپلار "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىغا
كېلىپ بىلىم ئالاتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كەشمىر ۋە لاھۇردىن، بەزىلىرى بالاساغۇن ۋە
قىپچاق داللىرىدىن، بەزىلىرى ھۇراساندىن ھەم تارىم بويلىرىدىكى تۆرلۈك شەھەر ـ
يېزىلاردىن ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىدىن كېلىپ مەكتەپتە قونۇپ ئوقۇيتتى. ئوقۇش پۇتتۈرگەنلەر
ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەر ئاتاقلىق شائىر ۋە ئالىملاردىن بولۇپ تونۇلۇپ، تۆرلۈك جايلاردا
ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھۇراساندا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن ۋە پۈتۈن
ئومرىنى مائارىپ ئۈچۈن بېغىشلاپ چوڭ نەتىجە بىلەن ئابروي قازانغان سەئىد قەشقەرى، مەۋلانا
ئەبەيدۇللا لۇتفى قاتارلىقلار بار. سەئىد قەشقەرى ھۇراساندا ئومرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلەپ،
كوپ ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن. مەشھۇر پارس شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1414 ـ 1492) مۇ
سەئىد قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى ئىدى. چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر مائارىپى ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن مەرىپەتپەرۋەر

www.islamyoli.net

يازغۇچى مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى (1366 ـ 1465 ـ يىللار) بىلەن ئېلشىر ناۋايى (1441 ـ 1501 ـ يىللار) مائارىپ تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. لۇتفى ئىستىداتلىق يازغۇچى بولۇپلا قالماي، يەنە نوپۇزلۇق مائارىپچى ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى "پاساھەتلىك ئەدىپ" ھەم "ئەزىز، تەۋەرۇك زات" دەپ قوش ئۇنۋان بىلەن ھۆرمەتلەيتتى. ئېلشىر ناۋايى ئۇنى "مەلىكۇل كالام" (سۆز پادىشاھى) ۋە "تەۋەرۇك ئۇستاز" دەپ مەدھىيىلىگەن. لۇتفى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا بېرىپ، چوڭ مەكتەپلەردە لەكسىيە سۆزلىگەن؛ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، پارس، ئەرەب تىل گراماتىكىسىدىن دەرس ئۆتكەن. ئۇ 20 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ 2400 مىسرادىن ئارتۇق كەلىدىغان "گۇل ۋە نورۇز" ناملىق داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئاساس تىكلەپ بەرگەن. لۇتفىنىڭ پارس تىلىدا يازغان شېئىرىي ئەسەرلىرى ئىران تىلى سىستەمىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدىمۇ چوڭ شۆھرەت قازانغان. لۇتفى يەنە مەشھۇر تومۇرلەڭ (ئاقساق تومۇر) ھەققىدە يېزىلغان "زەپەرنامە" ناملىق ئەسەرنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئاتاقلىق شائىر ئېلشىر ناۋايى بولسا ئۇيغۇر مائارىپى ۋە شېئىرىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن مۇتەپەككۇر ۋە كلاسسىك يازغۇچى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى ـ 12 مۇقامنىڭ مۇتلەق كوپ ساندىكى مۇقام كۇيلىرى ئېلشىر ناۋايىنىڭ شېئىر تەكستلىرىگە سېلىنغان. ناۋايىنىڭ تاللانغان شېئىرلار توپلىمى ـ "ناۋايى" ناملىق دەرسلىك كىتاب ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە رەسمىي ئوقۇشلۇق بولۇپ كەلگەنىدى. ناۋايىنىڭ "ھەمسە ناۋايى" ھەم "چاھار دىۋان" قاتارلىق يىرىك داستان ھەم شېئىرىي ئەسەرلىرى، شۇنىڭدەك يەنە بىر قانچە پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى بار. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە ئىلىم ـ مەرىپەتنى، ھەققانىيەتنى، ئادالەتپەرۋەرلىكنى كۈيلىگەن، ئەمگەكنى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلىگەنىدى. ئېلشىر ناۋايى ئۆزىنىڭ "مەھبۇبۇل قۇلۇپ" ناملىق ئەسىرىدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەجىر ـ مەھنىتىنى يۇقىرى باھالاپ مۇنداق يازىدۇ: "ئوقۇتقۇچى يۇمران باللارنى جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئۆزىگە رام قىلىدۇ. باللارغا تەربىيە سىڭدۇرۇشتە ئۇلارنىڭ تىلى ئېرىگەن قوغۇشۇنغا ئوخشايدۇ. ئۇلار بەڭباش باللارنى تۈزەشتە، ئەدەب ئۆگىتىشتە نۇرغۇن جاپا، ئەجىر چېكىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا ھەققى ئىنتايىن كۆپ. ئەگەر ئوقۇغۇچى كېيىن پادىشاھ، شەيخۇلئىسلام ياكى قازى بولسۇن، ئۇ، ئوقۇتقۇچىسىغا قۇللۇق قىلغىنى خوپ. چۈنكى ئۇنىڭدىن ئۇستازى رازى بولسا تەڭرى رازى بولىدۇ..." ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرپ ئوقۇتمىش رەنج ئىلە، ئەيلىمەك بولماس ئۇنىڭ ھەققىن ئادا يۈزگەنج ئىلە. (ساڭا بىر ھەرپ ئۆگەتكەن ئۇستازنىڭ ھەققىنى يۈز تىللا بېرىپمۇ ئادا قىلالمايسەن) (ئەلشىر ناۋايى "مەھبۇبۇل قۇلۇپ" 113 ـ بەت) ناۋايى ئىلىم ـ مەرىپەت توغرىسىدا يەنە مۇنداق دېگەنىدى: ئىلىمدىن ئارى ئۇلۇسنىڭ ھۇدكامەسى، ئۆزگۈنۈرگە جىد ـ جەھىد ئۆتكەن جاھان ئەللامىسى. ناۋايى خەلقپەرۋەرلىك توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: يۈز جاپا قىلسا ماڭا بىر قەتلە پەرياد ئەيلەرەم، ئەلگە قىلسا بىر جاپا يۈز قەتلە پەرياد ئەيلەرەم. ئەلشىر ناۋايىنىڭ دىداكتىك مەزمۇنىدىكى ھېكمەتلىك شېئىرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن: توقلۇق ھەرسىن كۆڭۈلدىن يوق قىل، ئۆزۈڭ ئاچ بولۇپ، بىر ئاچنى توق قىل. لىباس ھەر نەچچىكىم زىبادۇر. كىيگىنىڭدىن كىيدۇرگىنىڭ ئەلادۇر. چىراغىنى ھەق ياندۇردى، كۆيدى، ئۇنى كىم پۈپ دەدى، ساقىلى

www.islamyoli.net

كويدى. ئەلىشىر ناۋايىنىڭ 16 خىل لىرىك ژانىردىن تەركىب تاپقان "خازائىنۇل مەئانى" (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق شېئىرىي ئەسەرلەر توپلىمى 48 مىڭ 803 مىسرالىق 3130 پارچە شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان توت چوڭ دىۋان ("چاھار دىۋان") دىن ئىبارەت غايەت چوڭ ھەجىملىك يىرىك ئەسەردۇر. يەنە بەش چوڭ داستاندىن تەركىب تاپقانى "خەمسە ناۋايى" ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق ئېلىشىر ناۋايى مول ھوسۇللۇق ئىجادىيەت نەمۇنىسى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە تەلىم ـ تەربىيە دەرسلىكى بولۇپ كەلدى.

7 ـ باب سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مائارىپى

14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چاغاتاي ئۇرۇقى ئىچىدە جىددىي پارچىلىنىش يۈز بەردى. بىر قىسمى تۇغلۇق تومۇرخان يەتەكچىلىكىدە (300 مىڭ كىشى) ئىسلام دىنىغا كىردى (1). بۇلارنى ئىقرابانچۇق ياكى "يانغانلار"، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلەرنى "قالغانلار" دەپ ئاتاشتى. "قالماق" سۆزى ئەنە شۇ كېيىنكى سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى. ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كۆچلۈك تەسىر كورسىتىشى ئارقىسىدا چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ كوپ قىسمى ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنىدى. ئاردىكى ئۈزۈنغىچە داۋام قىلغان ۋەيرانچىلىقتا هاراپ بولغان مائارىپ ۋە سەنئەت يەكەن مەركەز قىلىنغان سەئىدىيە خانلىقى (1514 ـ 1678 ـ يىللار) دەۋرىدە قايتا گۈللەندى. چۈنكى بۇ دەۋردە مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بىرقەدەر تىنچ مۇھىت يارىتىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى خوجا باتۇر سۇلتان سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ۋە ئەدىبلەردىن ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋردە يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسە، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ دەرىجىلىك مەكتەپلەر، مۇزىكا مەكتەپلىرى (بەزى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدا قۇرۇلغان مەكتەپلەر جەمئىي 2263 كە يەتكەن. 1522 ـ يىلى قۇرۇلغان "مىرزا ھەيدەر" مەدرىسى، 1630 ـ يىلى قۇرۇلغان مەشھۇر "ساقىيە" ناملىق مەدرىسە شۇ چاغدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلىناتتى) قۇرۇلۇپ نۇرغۇن ئالىملار، ئوقۇتقۇچىلار، مۇزىكاشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، ئەدىب ـ يازغۇچىلار، بىناكارلىق ماھىرلىرى تەز يېتىشىپ چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ دەۋردە "سىپاھىيە" (ھەربىي مەكتەپ)، "شىپاھىيە" (تىببىي مەكتەپ)، "ھودۇدىيە" (چېگرا ساقچى) ۋە "ئايىنەئى ساپارات" (ئەلچىلەر ئەينىكى) قاتارلىق كەسپىي مەكتەپلەرمۇ تەسىس قىلىنىدى. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ ئاساسى مۇشۇ چاغدا مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ بۇ دەۋردىكى مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە مەشھۇر ۋەكىلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان (1510 ـ 1570 ـ يىللار) شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋە يەكەن خانلىق مەدرىسلىرىدە ياخشى تەلىم ئالغان ئىقتىدارلىق ئالىم ۋە سىياسەتچى ئىدى. ئاتاقلىق تارىخچى موللا موسا سايرامى ئۇنى "ئالىم، پازىل شائىر، ئەرەب، پارسچە بىلىدىغان تىلشۇناس ۋە ماھىر مۇزىكاشۇناس..." دەپ تەرىپلىگەن. "تارىخىي رەشىدى" ناملىق ئەسەردە: "ئۇ ئالىملارنىڭ ھىمايىچىسى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ مۇسەننىفى. ئۇ، چارتار، دۇتار، ساتار، قالۇن، تەمبۇر، راۋاب، ئۇد، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. ئۇ ماھىر خەتتات ۋە پارسچە، تۈركچە شېئىر يازالايدىغان كامىل شائىر ئىدى" دەپ تەرىپلەنگەن. شۇڭا بۇ دەۋردە ئامانىساخان، مىرزا ھەيدەر قەشقەرى، قەدىرخان

يەكەندى، مەۋلانا ھۆلقى، مىرزا مىرەك چالىش، ئايازى قاتارلىق نۇرغۇن تالانتلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر يەتىلىپ چىققاندى. سەئىدىيە دەۋرى مائارىپىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ھۆسنخەتشۇناسلىقنىڭ كۆپ دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى بولدى. دەرسلىك كىتاب، نادىر ئەسەرلەرنى ھۆسنخەت بىلەن يېزىش تەلەپ قىلىناتتى. ئۇلار "خەتتات" دەپ ئاتىلاتتى. مۆھۈر، تامغا، قەبرە تاشلىرى، مەدرىسە، گۈمبەز، مۇنار تاملىرى كۆزنى چاقنىتىپ تۇرىدىغان ھۆسنخەتلەر بىلەن بېزىلەتتى ۋە نەقىشلىنەتتى. گۈل چىقىرىپ، ئىچىگە نەقىش شەكلى بىلەن قوندۇرۇلغان ھۆسنخەتلەر ئىمارەتكە سىن كىرگۈزۈپ، كۆركەملىكىنى ئاشۇراتتى. ئەينى زاماندا خەتتاتلىق سەنئىتىنى بىلمىگەن كىشىلەر تولۇق بىلىملىك ھېسابلانمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆسنخەت ئىلمى خانلىق مەدرىسلەرنىڭ ئاساسىي دەرسلىرى قاتارىدا ئۆگىتىلەتتى. سەئىدىيە دەۋرىدە يەنە "نورۇز" پائالىيەتلىرى ئەڭ گۈللەنگەن بولۇپ، مۇشۇ ئەنئەنىۋى پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي تەلىم - تەربىيە كەڭ يۈرگۈزۈلەتتى. نورۇز پائالىيەتلىرى رەڭگارەڭ تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: "نورۇز چەيى"، "ھەپتە سالام"، "مۇشائىرە كەچلىكى"، "نورۇز ناخشا - قوشاقلىرى"، "نورۇز مەشرىپى"، "نورۇزلۇق مۇنبىرى"، "چەۋاندازلارنىڭ ئات بەيگىسى"، "ئوغلاق تارتىشىش"، "چەلىشىش"، "ئەلنەغمە مۇنبىرى"، "چاقپەلەك ئويناش" ۋە باشقىلار. سەئىدىيە مائارىپى "نورۇز بايرىمى" دىن كېيىن، يېڭى ئوقۇش مەۋسۇمىنىڭ دەرسىنى باشلايتتى. ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى يېتىلەپ مۇئەللىملەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەدەب - ئەردەم بىلەن تۆۋەندىكى سۆزنى بەجا كەلتۈرەتتى: "پەرزەنتىمىزنىڭ جېنى تەڭرىمىزدىن، ئۇستىخىنى ئاتا - ئانا (بىز) دىن؛ بەختى - ئىقبالى ئۇستازىدىن..." ئاتا - ئانىلار مۇشۇ تەرىزدە ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە تاپشۇراتتى. مۇئەللىم جاۋابەن تۆۋەندىكى مۇشائىرەنى بايان قىلىپ بالىنى قوبۇل قىلىپ ئالاتتى: "مەرىپەت چىرىغى دىلىنى ئاچقاي، مەرىپەت ئاچقۇچى تىلىنى ئاچقاي..." مۇشۇنداق رەسمىيەت ئارقىلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش سەئىدىيە مەكتەپلىرىنىڭ مائارىپ نىزام - قائىدىسى ئىدى. "نورۇزلۇق مۇنبىرى" دە مەلۇماتلىق ۋەئىز (ناتىق) لار ۋە نوپۇزلۇق جامائەت ئەربابلىرى سۆزگە چىقىپ پەندى - نەسىھەتلەر ئارقىلىق تەلىم - تەربىيە ئېلىپ باراتتى. بۇنداق ئۇسۇل مەكتەپلەردىمۇ پات - پات بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە: ئۆزىدە سەخىيلىق، ئىلىم ۋە ساداقەت سۈپەتلىرى يېتىشكەن كىشى مەرت بولالايدۇ. ھەققانىيەت ئۈچۈن كەلگەن بالا - قازانى راھەت بىل. خەلق پايدىسى ئۈچۈن ئۆزۈڭنىڭ زىيىنىغا رازى بول. زىيادە مۇبالىغە ۋە مەدھىيىچىلىك شائىرنى يالغانچىلىققا باشلايدۇ. مەدھىيە - مۇبالىغە ئۆرلىگەنسېرى ئۆزۈڭ شۇنچە قۇللۇق ئورنىغا چۈشۈپ خورلىنىسەن. ئادەمنىڭ سىنالغىنى، ئالىمنىڭ قىزارغىنى ياخشى. قارى خاپا بولغان كۆنى ئىشىكى ئالدىغا بارما. خالىمىغان ئىشىڭنى كىشىگە تاڭما. ئاچچىقىڭنى ئاشكارىلىماسلىققا ئادەت قىل. نادان ۋە جاھىل بىلەن مۇنازىرىلىشىمەن دەپ ۋاقتىڭنى ئىسراپ قىلما. مۇناپىققا ياخشىلىق قىلىش ياخشىلىقنى زايە قىلىشتۇر. كىشىگە دۈشمەن بولما، كىشى دۈشمەن بولىمەن دېسە، قورقما. سەۋەبسىز تەتۈر قارىغان دوستۇڭغا ئۇزرە ئېيتما، چۈنكى ئۇنىڭ قەلبىدە ساختا دوستلۇق ئورۇن ئالغان. مەنىسىز سۆھبەتداشلىقتىن تەنھا خىيال ياخشى. يېرىم دوستۇڭغا سىر بەرمە. بۆگۈنكى مېھنەت ئەتىنىڭ راھىتى. ھورۇنلۇق - بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى.

كىشى ئۆزى ئۈچۈن گۇۋاھچىلىقتىن ئۆتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ۋەزنى - مىقدارىنى خەلق ئۆلچەيدۇ. ئەقلىڭ يەتمەس سوزنى قىلما، كۈچۈڭ يەتمەس ئىشقا ئىسلما. ئىلىم - ھۈنەر ئۆگەنمىگەن كىشى بىچارىلىككە رازى بولغانلىقتۇر. تەلۋىگە بىرىلىدىغان ياخشى جاۋاب - سۈكۈت. ئۆز پەرزەنتىدىن ھۆرمەت تەلەپ قىلغۇچى كىشى ئاۋۋال ئۆزىمۇ ئاتا - ئانىسىغا قانداق قىلغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسۇن. ئاتا - ئانىنىڭ قەرزى پەرزەنتلىرىنى مال - دۇنيالىق قىلىپ قويۇش ئەمەس، بىلىم - ھۈنەرگە ماھىر قىلىپ قويۇشتا.

ئىزاھاتلار: (1) تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ پىر ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىننىڭ كۈچادا تەسىس قىلغان "ۋەلىيە" مەدرىسىگە نۇرغۇن ئىقتىساد ئاجرىتىپ بەرگەن. بۇ مەدرىسە ئۆز زامانىسىدا كاتتا مەكتەپ بولۇپ شۆھرەت تاپقانىدى.

8 - باب "چىراغسىز جاھالەت ئەسىرى" دە تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلگەن مائارىپ

بىراق، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە پەيدا بولغان مۇتەئەسسىپ ئىشان ھىدايىتۇللا خوجا (1626 - 1694) قاتارلىقلار تەركىدۇنيالىقنى، جاھالەتنى تەرغىب قىلىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر سىياسىتىگە ئاشكارا قارشى چىقتى. ئاخىر 1677 - يىلى كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە ئۆتۈپ، دالاي لامانىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئەرز - شىكايەت ئوقۇدى. دالاي لاما جۇڭغار گېنېرالى غالدانغا خەت يېزىپ، ھىدايىتۇللا خوجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قەشقەرگە ئەۋەتىشنى تاپشۇردى. تۆمەن بويىدىكى جەڭدە سەئىدىيە قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قالدى. نەتىجىدە ھىدايىتۇللا خۇجا "ھەزرىتى ئاپئاق" دېگەن ئۇنۋان بىلەن قورچاق ۋاڭ بولۇۋالدى ۋە سوپىزمنى كۈچىنىڭ بەرىچە تەرغىب قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى "چىراغسىز جاھالەت ئەسىرى" ئىچىدە قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مائارىپى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلدى. پەلسەپە، ئاسترونومىيە، تارىخ، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە پەنلىرىنى ئۆگىنىشنى ئۇ، "پەرەڭلەرنىڭ سەھرىسى"، "جەدىتلىق" دەپ جار سېلىپ مەنئى قىلدى، "پانىلىق ناسارلاغا مەنسۇپ، بىزگە قىيامەتلىك" دەپ چۇقان كوتۈردى. ھالبۇكى، دەل شۇ چاغدا دۇنيانىڭ يېڭى مائارىپى تېز راۋاجلانماقتا ئىدى. "ناسارا پەرەڭلىرى" (1) بەس - بەس بىلەن ئالىي ئۇنىۋېرسىتېتلارنى قۇرۇشماقتا ئىدى. ھىدايىتۇللا ھوجىنىڭ سوپى دەرۋىشلىرى بولسا، ئەكسىچە جەندى - كۇلالىرىنى كىيىشىۋېلىپ، ھەممىلا جايدا تەركىدۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىشاتتى. ھوتۇن - قىزلار ھەرەم ئىچىدە تۇتۇلۇپ، ئەركىنلىكتىن ھەمرۇم قىلىناتتى. بۇ خىل روھىي كىشەنلەرگە قارشى خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن نارازىلىق بىلدۈرەتتى. خەلق ئىچىدە جاھىل سوپىلار گۇرۇھىنى مەشىرە قىلىدىغان قوشاق - شېئىرلار پەيدا بولغانىدى. مەسىلەن: قولۇڭدا دالۋىيىڭ بولسا، "قۇ" نىڭ نەمىشى، دىلىڭدا ئىمانىڭ بولسا، "ھۇ" نىڭ نەمىشى. سوپى - ئىشانلارنىڭ جاھالەتتە قالدۇرۇش ۋە نادانلاشتۇرۇش ئاقىۋەتلىرىدىن پايدىلانغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى كېيىنرەك شوتاڭ مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئۇزلىرى ئۈچۈن پەقەت تىلماچ (تۇڭچى) لارنى تەييارلاشنى مەقسەت قىلدى. شوتاڭ مەكتەپلىرىگە مەجبۇرىي ئەلىنغان مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئەغىر جىسمانىي ئازاپ چەكەتتى، ئۇلارنىڭ ئىززەت - ھورمىتى، غورۇرى دەپسەندە قىلىناتتى،

ئۇلارنىڭ مىللىي كىيىم كىيىشىگە يول قويۇلمىغانىدى. ئۇلارغا بەشىغا سەككىز قىرلىق تەقى، تەقى ئۈستىدە قۇببۇ شەكىللىك قىزىل مارجان پوپۇك بەكىتىلگەن ھەمدە ئۇچىسىغا سەرىق زەي تۇتۇلغان ۋە قارا ئىزمە توگۇلگەن قۇيازى كىيگۈزۈلەتتى، قارا لەمبۇقتىن ئۇچىغا جۇلا ئورۇپ ئۇلانغان بىر ئۈزۈن يالغان ئورۇمە چاچ قۇيرۇقىغىچە تىكىپ تۇراتتى. مانا بۇ شوتاڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ مانجۇچە ئوبرازى ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ دەۋرى ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدا زۇلمەتلىك دەۋر ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، مۇشۇ زۇلمەتلىك ۋە "چىراغسىز جاھالەت ئەسىرى" دە ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى تۇنجۇقتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ نۇرلۇق شاملىرى ئوچۇرۇپ تاشلانغىنى ئۇچۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مىسلى كورۇلمىگەن نادانلىق ۋە قۇللۇق ھوكۇم سۇردى. سوپىزم نادانلاشتۇرۇشنىڭ قورالى بولسا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىرى قۇللاشتۇرۇشنىڭ ئاملى بولدى.

ئىزاھاتلار: (1) "ناسارا پەرەڭلىرى" ـ ياۋروپا مەملىكەتلىرىنى كوزدە تۇتىدۇ.

9 . باب يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ باشلىنىش تارىخى

"ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش جىنايەت" (ۋ. ئى. لەنىن)، يۇقىرىدىكى سىپلىشتۇرما ئارقىلىق بىزگە مەلۇم بولىدۇكى، تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىمۇ تيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا يەنىلا ئەغىر جاھالەت ھوكۇم سۇرمەكتە ئىدى، پۇتۇن تەكلىماكان ۋادىسىدا پارلاق مەرىپەت شامى بولۇپ يانغان قەشقەردەك مەرىپەت مەركەزلىرىدە ئەينى زامانىدىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۇسۇپ ھاس ھاجىپتەك مۇتەپەككۇر زاتلارنى يېتىشتۇرگەن مەشھۇر "ساجىئە" بىلىم يۇرتى ۋە كېيىنرەك نۇرغۇن ئالىملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ ئىلىم ـ مائارىپ شاملىرى ئاللىقاچان ئوچۇپ پۇتۇن تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. دەل شۇ چاغدا دۇنيانىڭ ئىككىنچى بىر چەتى ـ ياۋروپا ئەللىرىدە بولسا، يېڭى تەھنىكا ۋە يېڭى مائارىپ جوش ئۇرۇپ جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۇرۇشكە باشلىغانىدى. 1770 ـ يىللىرى جىمس ۋات تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان پار ماشىنىسى، 1804 ـ يىلى فولتۇن تەرىپىدىن ئىھتىرا قىلىنغان ئوكيان پاراھوتى، 1805 ـ يىلى سەتىۋنىس كەشىپ قىلغان پويىز ۋە تومۇر يول، فارادى ئاساس سالغان توك (ئەلەكتىر ئەنىرگىيىسى، 1902 ـ يىلى ئاكا ـ ئوكا رەيت تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان ئايروپىلان ۋە باشقىلار شەرقتىكى غاپىللار دۇنياسىنى ھەيران قالدۇردى. ئەينى زامانىدىكى يېڭى تەھنىكا كەشىپىياتلىرىغا ئەگىشىپ تۇرلۇك ـ تۇمەن زاۋۇت ـ فابرىكىلار ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا قەد كوتۇرۇشكە باشلىدى. غەربتىكى مۇشۇ تەرەققىياتنىڭ ئۇيغىتىشى ئارقىسىدا بەزى ئىسلام ئولىمالىرىنىڭ ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنىڭ كوزى ئېچىلىپ، دۇنياغا نەزەر سېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلاردىن بىرى ئويغىنىش توغرىسىدا ھىتاب قىلىپ مۇنداق يازغانىدى: قوپ! ئى ئاداش بىر... ئەتراپىڭغا باق، باق... نە كورەرسەن ئويلىغىن ئۇزاق! يەردە، ھاۋادا، سۇدا كەلۇرلەر، ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق!... ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى مەكتەپ مائارىپى مۇشۇنداق ھىتاب ۋە ئەھتىياج ئاستىدا باشلاندى. بۇ يېڭى مەكتەپ مائارىپى "ئۇسۇلى جەدىت" دەپ ئاتالدى. "ئۇسۇلى جەدىت" نىڭ شەرقتىكى ئەڭ يىرىك ۋەكىلى ۋە تەشەببۇسكارى

www.islamyoli.net

جامالىددىن ئاپغانى (1838 ـ 1897) بولۇپ، ئۇ شەرق مۇسۇلمانلىرى بىرلىشىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. بۇ ئىسلاھات يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى ("ئۇسۇلى جەدىت" نى) يولغا قويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. "ئۇسۇلى جەدىت" نىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مۇھىم تەشەببۇسكارلىرى ۋە تەسىس قىلغۇچىلىرى ئاتۇش ۋە ئىلىدا ھۈسەيىن مۇساباي، باھاۋىدىن مۇساباي، ئابدۇقادىر داموللا قەشقەرى، تاش ئاھۇنۇم؛ تۇرپان ئاستانىدا مەقسۇت مۇھىتى، كۇچادا ھامىت ھاجى قاتارلىقلار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېڭىدىن بىخ ئۇرۇپ چىققان مىللىي سانائەتنىڭ تىپىك ۋەكىلى، شۇنداقلا بەزىلىرى يېڭى مائارىپنىڭ ئاساسلىق تەرغىباتچىسى بولۇپ، جاھالەتكە قارشى كۈرەشكە كىرىپ مەيدانغا چىقتى. بەزىلىرى ھەتتا پەتىربۇرگ، فىنلاندىيىگىچە، بەزىلىرى گېرمانىيە ۋە پارىژغىچە، يەنە بەزىلىرى كىچىك ئاسىيا ۋە ئەرەب دۇنياسىغىچە ئارىلاپ يۇرۇپ دۇنيانىڭ ئەينى زاماندىكى تەرەققىيات مەنزىرىسىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆزەتتى. ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر تەرەپتىن سانائەتنى تۇتسا، بىر تەرەپتىن يېڭى مائارىپقا ئاساس سېلىش يولىدا جىددىي كۈرەش قىلدى. 1907 ـ يىلى ھۈسەيىن، باۋۇدۇن ئاكا ـ ئۇكا گەرمانىيىنىڭ "دولاق" ماركىلىق سانائەت شىركىتى بىلەن دىگىۋارلىشىپ، ئىلىدا ھۈرۈم زاۋۇتى قۇردى. تاش ئاھۇن يەكەندە سەرەڭگە زاۋۇتى ۋە شاتۇۋا توقۇمچىلىق كارخانىسىنى قۇردى. تۇرپان ئاستانىدا مۇسۇل ھاجى، ۋاجىت ھاجىلارنىڭ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەھتىياجىغا ماسلىشىپ، 1916 ـ يىلى ئاتۇش، يەكەن ۋە ئىلىدا سانائەت ۋە بوغالتىرلىق كەسپىي تەھنىكوملىرىمۇ قۇرۇلدى. مانا بۇ يۇقىرىقى پاكىتلار ئۇيغۇر يېڭى مەكتىپىنىڭ دەۋر ئارقا كورۇنۇشى ۋە ماددىي ئاساسلىرى ئىدى. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى قېتىم ئاتۇشتا يىلتىز تارتىشىدا بۇ ناھىيىدىن چىققان بىر تۈركۈم مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى تۈرتكە بولغانلىقىنىڭ سىرتىدا، يەنە جۇغراپىيىۋى ئورگىچە مۇھىت ـ شارائىتىنىڭمۇ بەلگىلىك رولى بار. ئاتۇش ئىقلىمى قۇرغاق، ھاۋاسى ساپ جاي، قۇرغاق ئىقلىم ئاتۇش خەلقىنى چىداملىق ۋە غەيرەتلىك قىلىپ يېتىشتۇرگەن. شۇنداقلا بۇ جايدا ئەقىن سۇنىڭ قىسلىقى، ئەكىنزارلىقنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى ئاتۇش خەلقىغە شىجائەت، تىرىشچانلىق ۋە ئىزدىنىش روھىنى سىڭدۇرگەن. بۇنداق روھ ئۇلاردا تىجارەت قىلىش، ساياھەت قىلىش ۋە يۇقىرى ئۆرلەش خۇسۇسىيەتلىرىنى يېتىلدۇرگەن. بىراق، ئىكساقتا تەسىس قىلىنغان تۇنجى يېڭى مائارىپنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ھاس ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك پەزىلىتىنىمۇ نەزەرگە ئېلىش زۆرۈر. مۇساباي (مۇسا ھاجى) نىڭ ئاتىسى ئابدۇرۇسۇل ئۆز زامانىسىدا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئانا مەكتىپىگە ئىزچىل ماددىي ياردەم قىلىپ، جامائەتچىلىكنىڭ ھورمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئوغلى مۇسابايمۇ شۇ مەدرىسنى تۈگەتكەن ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زور مىقداردا ئىنايەت كورسىتىپ خانلىق مەدرىسنى بىر قېتىم چوڭ رەمونت قىلدۇرغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگۈاتقان ئۇنىڭ مۇھىم بىر ۋەسىقىسىدە: "بايلىقنىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئوشرە ـ زاكاتىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسكە تەسەررۇپ قىلىش زۆرۈر" لىكىنى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەرىپەتپەرۋەر ئوغۇللىرى ـ ھۈسەن باي (1844 ـ 1926 ـ يىللار) ۋە باۋۇدۇن باي (1851 ـ 1928 ـ يىللار) ئاتىسى موسا ھاجىمنىڭ

www.islamyoli.net

ۋەسىيىتى بويىچە مەكتەپ مائارىپىغا توھپە قوشۇشتا تەھمۇ زور پىداكارلىق كۆرسەتكەن. ئەينى زاماندا تارىم ۋادىسىنى جاھالەتنىڭ قاپقارا پەردىسى قاپلاپ تۇرغان، شۇنداقلا ئەڭ جاھىل ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ھوكۇم سۈرۈۋاتقان شارائىتتا ھەمدە ئاچكوز، نادان بايلار خەلقنىڭ يىلىكىنى رەھىمسىز شوراپ، ئۆزىنىلا سەمرىتىشنى ئەۋزەل كۆرىدىغان شارائىتتا بۇنداق پىداكارلىق كورسىتىش ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز تارىختا لىللا باھا بەرىدىغانلا بولساق، ئەينى زاماندىكى ھۈسەيىن باي ۋە باۋۇدۇن باي ئاكا - ئۇكىلارنىڭ قەلبىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋىجدان ئوتىنىڭ نەقەدەر يالقۇنجىغانلىقىنى كورۈۋالالايمىز. ئىنسانىيەت تارىخىدا - "مائارىپ مەڭگۈلۈك كاتەگورىيە". شۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، مائارىپ ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بىراق ئۇ، "ئەنئەنىۋى مائارىپ" ۋە "يېڭىچە مائارىپ" تىن ئىبارەت چوڭ ئىككى كاتەگورىيىگە بولۇنىدۇ. يېڭى مائارىپ ("ئۇسۇلى جەدىت") نى تۇنجى قېتىم جارى قىلدۇرغان پەداگوگ - مەشھۇر چەھىسلوۋاك ئوقۇتقۇچىسى يان. ئامۇس. كومىنىسكىي (1592 - 1670 - يىللار) بولدى. ئۇ قۇرداش ئوسمۇرلەرنى كلاس (سىنىپ) بويىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يۇرگۇزۇپ، چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇ سىنىپلار ئايرىمىسى بويىچە دەرس پروگراممىسى بار، دەرس سەتكىسى بار، ئىمتىھان تۇزۇمى بار، تەربىيە نىشانىسى بار بىر يۇرۇش يېڭىچە ئۇسۇلنى قانات يايدۇرغانىدى. مۇشۇ تەلەپ بويىچە قۇرداش ئوسمۇرلەر ئەتراپى باغۋارانلىق، ئازادە سەلىنغان، كەڭ دەرىزىلىك، ئىچى كەڭ ۋە يورۇق، ئۇستەل، پارتىلىرى تەل سىنىپلاردا ئولتۇرۇپ ھەر خىل بىلىم - پەنلەردىن ساۋاق ئالاتتى. چەت ئەللەرنىڭ يېڭى مائارىپىدىن تەسىرلەنگەن باۋۇدۇن باي ئاكىسىنى يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش ئۇچۇن ھەمكارلىششقا كوندۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار شەھسىي دارامىتىدىن ئىقتىساد ئاجرىتىپ، ئىكساقتا يېڭىچە مەكتەپ بىناسىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى يېڭى مەكتەپكە ئاساس سالدى. بۇ مەكتەپ 1885 - يىلى كۇزدە رەسمىي ئوقۇش باشلىدى. ئىكساقتا يولغا قويۇلغان بۇ تۇنجى يېڭى مەكتەپ كېيىنرەك "ھۈسەيىنيە مەكتىپى(1)" دېگەن نام بىلەن ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالدى. بۇ مەكتەپ دەسلەپ ئۇچ سىنىپتىن تەشكىل قىلىندى. سىنىپلىرى كەڭ دەرىزىلىك، دوسكا، پارتا قاتارلىق سىنىپ جاھازىلىرى مۇكەممەل، سىنىپلارنىڭ ئىچى - تېشى ئاقارتىلغان. ئوقۇتقۇچىلار ئۇچۇن ئىشخانا، ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن ياتاق، هاممام (تاش مۇنچا) بىنا قىلىنغان، مەكتەپ ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئىسمىغا لايىق يېڭى مەكتەپلىك قىياپىتى نامايان بولۇپ تۇراتتى. كېيىنچە يىراق يېزىلاردىن قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار قونۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. قونۇپ ئوقۇيدىغان باللار "لەيلى"، كېلىپ - كېتىپ ئوقۇيدىغانلار بولسا "ناھارى" دەپ ئاتىلاتتى. دەسلەپكى مەزگىلدە بۇ يېڭى مەكتەپ دۇچ كەلگەن جىددىي قىيىنچىلىق - مۇئەللىم مەسىلىسى ئىدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن يېڭى مەكتەپنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا مۇسابايلار چەتكە ئوقۇغۇچى چىقىرىپ تەربىيلەشنى مەردانىلىق بىلەن قارار قىلدى. مۇشۇ قارار بويىچە تۇنجى قېتىم قازان دارىلمۇئەللىمىنىدە ئىككى يىل تەلىم ئېلىپ قايتىپ كەلگەن ئوقۇتقۇچى كەرىماھۇن بولدى. كېيىن ئۇ بۇ مەكتەپكە مۇدىر بولدى ۋە ئۇنىڭ يەتەكچىلىكىدە "بەش كىشىلىك مۇدىرىيەت ھەيئىتى" قۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەركىبىگە باۋۇدۇن باينىڭ ئۆزى ھەم كەرىماھۇن، ھەسامىدىن ھاجىم قاتارلىق موتىۋەرلەر كىرگۈزۈلگەنىدى.

www.islamyoli.net

بۇنىڭ سىرتىدا توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان "ئاتا ـ ئانىلار ھەيئىتى" مۇ قۇرۇلغانىدى. بۇ ئىككى ھەيئەت ئايدا ئىككى قېتىم كەڭەش ئەچىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ھەم ئىقتىسادىي ھىراجىتى قاتارلىق ئەمەلىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلاتتى. كەرىماھۇن مۇدىر بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، رەسمىي دەرس بەرىدىغان ئوقۇتقۇچىلار بەش نەپەر بولۇپ، ئۇلار: كەرىماھۇن (مۇدىر)، چوڭ غوجىكام، سۇلتان مەھمۇت، ئىدرىس ھاجى، رائىلە بۇۋى موللاچام قاتارلىقلار ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپ بويىچە 105 نەپەر ئوسمۇر بولۇپ، ئۇنىڭدىن 25 نەپىرى قىز ئوقۇغۇچى ئىدى. ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ تۈرى: ھېساب، تىل، ئىملا، ئوقۇش دەرسى (ئەدەبىيات)، ئەرەب، پارس تىلى، جۇغراپىيە ـ تارىخ، ئىلمىي ھال، ئىلمىي تەجۋىد، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەپتىلىك دەرس جەدۋىلى بويىچە بىر كۈندە تۆت سائەتلىك دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ھەپتىدە بىر قېتىم مەكتەپ مۇدىرى پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق دەرسى لەكسىيىسى بېرىپ تۇرۇش مۇنتىزىم تۈزۈمگە ئايلاندى. شۇنىڭدەك شۇ چاغدىكى تۈزۈم بويىچە ئوقۇتقۇچىلار ئۇچۇن كۈندىلىك مەشغۇلات ۋاقتى ئالتە سائەت، ئوقۇغۇچىلارغا بەش سائەت قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ھەر كۈنى بىر ئوقۇتقۇچى نۆۋەت بىلەن دىجورنى بولۇش، ھەر بىر سىنىپقا سىنىپ مەسئۇلى بولۇش تۈزۈممۇ يولغا قويۇلغان. دىجورنى مۇئەللىملەر خاتىرە تۇتۇپ، ھەر كۈنىنىڭ ئاخىرقى سائىتىدە مەكتەپكە دوكلات قىلىپ ياخشى ـ يامان ئەھۋاللار ئۈستىدە ئۇچۇر بېرەتتى. بۇ يىگى مەكتەپنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىن باشلاپلا ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئىمتىھان نەتىجىلىرى تۆت دەرىجىگە ئايرىلاتتى. مەسىلەن: ئەلىيۇلئەلا (1 ـ دەرىجىلىكلەر)، ئەلا (ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەلا بولغانلار)، ئەۋسات (ئوتتۇرا دەرىجىلىكلەر)، ئەدنا (ئوتەلمەي قالغانلار). ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرى پۈتۈن كەنت ئاھالىلىرى قاتناشقان ھالدا قىزغىن ۋە داغدۇغىلىق ھالدا ئۆتكۈزۈلەتتى. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ مارشلىرىنى جاراڭلىتىپ كورەك قىلاتتى. ئوقۇش تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار تۆت دەرىجە مۇكاپات بىلەن تەغدىرلىنەتتى. مەسىلەن: 1 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "تەھسىننامە"، 2 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "ئاپىرىننامە"، 3 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "تەقدىرنامە"، 4 ـ دەرىجىلىكلىرىگە "شاھادەتنامە" تارقىتىلىپ بېرىلەتتى. ئوقۇتقۇچىلار جامائەت ئىچىدە بەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئەر ئوقۇتقۇچىلار "ئەپەندىم"، ئايال ئوقۇتقۇچىلار "موللاچام" دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئاشۇ ھۆرمەتنى كۆچەيتىپ باراتتى. مەسىلەن: 1 ـ دەرىجىلىكلەرگە 400 چارەك، 2 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 300 چارەك، 3 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 200 چارەك ئاشلىق مائاش (يىللىق) بېرىلەتتى. بۇ مائاش تەمىناتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلارنىڭ ئىقتىسادىدىن، قالغان قىسمى ئۇشرە ـ زاكات كىرىمىدىن چىقىرىلاتتى. بۇنىڭ سىرتىدا، كەمبەغەل ۋە يەتىم ئوسمۇرلەر ئۇچۇن "خانەندىلىك" (ئوقۇش ياردەم پۇلى) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ئۇلارنى كىيىم ـ كەچەك بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، تاماق راشوتى ئۇچۇن 1 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 15 چارەك، 2 ـ دەرىجىلىكلىرىگە 12 چارەك، 3 ـ دەرىجىلىكلىرىگە سەككىز چارەك ئاشلىق تەمىنات بېرىلەتتى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق كىلىپ خاتىرجەم ئوقۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن جامائەتنىڭ چارۋىلىرىنى توپلاپ باقىدىغان مەخسۇس "پادىچى" ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. 1888 ـ يىلى يىگى مەكتەپنىڭ تۇنجى مۇدىرى كەرىماھۇن ئەپەندى ۋاپات بولۇپ كەتىدۇ. بۇ

www.islamyoli.net

ئەمدىلا بەھ ئۈرۈپ مۇستەھكەملىنىشكە قەدەم تاشلىغان ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن بىر يوقىتىش بولىدۇ. بۇ بوشلۇقنى تەز تولدۇرمىغاندا، يېڭى مەكتەپ بوشۇكىدىلا تۇنجۇقۇپ كېتىش خەۋپىنى جىددىي ھەس قىلغان باۋۇدۇن باي چەت ئەلگە يەنە ئوقۇتقۇچى چىقىرىشقا ئالدىرىدى. بىر ـ ئىككى يىل پۇختا تاللاش ۋە ئەتراپلىق تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1902 ـ يىلى بىر تۈركۈمدىلا سەككىز نەپەر ئىقتىدارلىق ياشنى تۈركىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە تۇرسۇن ئەپەندى، ھەسەن ئەپەندى، مەسئۇت سەبرى، جىرجىس ھاجىم (بۇ ئىككىيلەن ئىلىدىن تاللانغان) ۋە قادىر ئەپەندى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇنىڭ سىرتىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىدىل تەرەپلەرگىمۇ بىر قىسىم ياشلارنى ئەۋەتىش تەييارلىقى كۆرۈلدى. چەت ئەلگە چىقىرىلغان ياشلار ئوقۇش تۈگىتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، باۋۇدۇن باي 1 ـ تۈركۈمدە تۈركىيىدىن ئابابەكرى قاتارلىق زىيالىلارنى مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلىپ ئالدۇردى. ئابابەكرى ئەپەندى ئىكساقتىكى يېڭى مەكتەپنى 1890 ـ يىلىدىن 1896 ـ يىلىغىچە باشقۇردى. ۋەتەنپەرۋەر مەرىپەتچى ھۈسەيىن ھاجى، باۋۇدۇن باي ئاكا ـ ئۇكىلار مۇشۇ چاغدا يېڭى مەكتەپنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق سىنىپ سانى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش پىلانلىرىنى كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ قويۇشقانىدى. بۇ ئۇلارنىڭ چەت ئەللەرگە كۆپلەپ ئوقۇغۇچى چىقىرىشتىكى مۇددىئاسىدىنمۇ ئۇچۇق مەلۇم بولۇپ تۇراتتى. 1895 ـ يىلى مۇساباي ھاجى ۋاپات بولۇشىنىڭ ئالدىدىمۇ ئوغۇللىرىغا: "ھەزرىتى ھەبىب ئەجەم" مازىرىنى ياساپ چىقىشنى ۋە يەنىغا كېڭەيتىپ ئازادە مەكتەپ بىنا قىلىشنى ۋەسىيەت قىلىدۇ. مۇشۇ ۋەسىيەت بويىچە "ھەزرىتى ھەبىب ئەجەم" مازىرى بىلەن ئۇنىڭ يەنىغا كېڭەيتىپ سەلىنىدىغان "ھۈسەينىيە مەكتىپى" نىڭ چوڭ قۇرۇلۇشى 1896 ـ يىلى رەسمىي باشلاندى. 1898 ـ يىلى ئىككى يىلغا يەتەر ـ يەتمەي گۈمبەز مۇنارى ئاسمانغا بوي تارتقان كوركەم مازار بىلەن ئازادە سەلىنغان يېڭى مەكتەپ بىناسى ئىكساقتا قەد كوتۈردى. زامانىسىدا ئاتاقلىق بىناكارلىق ماھىرى دەپ تونۇلغان قەشقەرلىك مەشۇق ھاجى لايىھەلەپ ياساپ چىققان بۇ كاتتا ۋە كوركەم بىنانىڭ گۈمبىزى ھازىرمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. بولۇپمۇ يانداش سەلىنغان كىشىلەرنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان كارىدورلۇق سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسىنى ئوز ئىچىگە ئالغان كەڭ مەكتەپ قۇرۇلۇشى بارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئىپتىھارىنى قوزغايدۇ. بۇ مەكتەپتە سىنىپتىن باشقا يەنە 12 ئەغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى (ھۇجرا)، ھۇجرىلارنىڭ شىمالىدا قويۇق بوستانلىق، نەقىشلەنگەن پەشايۋانلىق مەسچىت، بىنا ئوتتۇرىسىدا رىشاتكىلىق زال، ئىككى ئەغىزلىق ئاشخانا، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس مۇلازىمەت دۇكان ئويى، شەرقىي شىمال تەرىپىدە بەش مو دائىرىدە مەۋىلىك چوڭ ياغ، باغنىڭ شەرقىدە يەنە شۇ چوڭلۇقتا تەنتەربىيە مەيدانى، بەش ـ ئالتە مو كەڭلىكتە تەرەكلىك، پەشتاق، تاش پارلىق مۇنچا (هاممام)، مەكتەپنىڭ ئىچىگە سوزۇلغان 200 مەتر ئۇزۇنلۇقتىكى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەرىق، ئەرىق بويلاپ ئوستۇرۇلگەن توت قاتار تەرەك بوستان، ئىسكىلات، موتىۋەللى ئامبىرى، مەكتەپنىڭ دەل ئوتتۇرا قىسمىدا تىياتىر زالى، غەربىي جەنۇپتا ئەتراپى تال، ئالما، ئۇجمە بىلەن قاپلانغان چوڭ كول، بىر چەتتە كاھىش پىشىرىدىغان چوڭ ھۇمدان، ھۇمدان ئامبىرى، ئىككى جايدا تەرەتخانا... قاتارلىقلار پىلانلىق جايلاشتۇرۇلغان. سەككىز سىنىپلىق چوڭ مەكتەپ پۈتۈپ بولغاندىن كېيىن

يەنىلا مۇئەللىم مەسىلىسى ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ كۆنتەرتىپكە قويۇلدى. چەت ئەللەرگە ئوقۇش ئۇچۇن ئەۋەتىلگەنلەر تەھى يەتىپ كەلەلمەيتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن باۋۇدۇن، مۇساباي تۈركىيىدىن ئەھمەت كامال قاتارلىق يەتتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ئالدۇرۇپ كەلدى. ئەھمەت كامال ئاتۇشقا يەتىپ كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي، مۇئەللىم مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى ئاساسىي ۋەزىپە قىلىپ، 1907 ـ يىلى "ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن" مەكتىپىنى قۇرۇپ چىقتى. مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئەھمەت كامال ئۆزى ئۈستىگە ئالدى. ئۇنىڭ بۇ مۇدىرلىق ۋەزىپىسى "ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن ئىنتىنھات مۇدىرى" دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. مەكتەپكە ئۈستۈن ئاتۇشتىكى يەتتە كەنتتىن، قەشقەر ۋە خوتەندىن بولۇپ دەسلەپكى قەدەمدە 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. خېلىم ئەپەندى، سوپى ئەپەندى، تۇردى ئەپەندى، ئابلىز ئەپەندى، ھاجى ئەپەندى، شەمسىدىن ئەپەندى، ئابدۇرەھىم شەۋكەت ئەپەندى، ماھىرا ھەلىپەت قاتارلىقلار "ھەبىب زادى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى" نىڭ ئاتاقلىق ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى. ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ تۈرى: شىپاھىيە، ئىملا، ھوسنخەت، ئەدەبىيات، ھەندىسە (ئالگەبرا)، پارائىز، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي ھال، تەنتەربىيە، غەزەل... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. مەكتەپتە بىر يۈرۈش مەشغۇلىيەت تۈزۈمىمۇ ئورنىتىلغانىدى. دەرستىن سىرتقى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ جانلىنىپ كەتكەنىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر ـ قەلەملىرى، كىيىم ـ كەچەكلىرى ۋە تاماقى ھەقسىز بېرىلەتتى. مەكتەپ شتاتىدا ئوقۇتقۇچىلاردىن باشقا يەنە ئىككى ئاشپەز، ئىككى جارۇپكەش (قارا خىزمەتچى) بار ئىدى. ئوقۇغۇچىلار ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم مۇنچىدا يۇيۇندۇرۇلاتتى. "ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى" نىڭ تۇنجى قارارى 1909 ـ يىلى داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى ۋە 40 نەپەر ئوقۇغۇچى جايلارغا ئوقۇتقۇچى قىلىپ ماڭغۇزۇلدى. گۇچۇڭغا شاۋدۇن قارى، قۇتۇپىغا ساۋۇت ئەپەندى، كۇچاغا روزى ئەپەندى، خوتەنگە ماھىرا ھەلىپەت، توققۇزاقتا ئابدۇللا روزى، قاغىلىقتا ئابلىز ئەپەندى، قەشقەرگە ئابدۇرەھىم شەۋكەت ئەپەندى ئەۋەتىلدى. ئاتۇشنىڭ ئۆزىدە قالغانلاردىن پەيساقتا كەنجى ئەپەندى، ئۇچاغا تۇردى ئەپەندى ۋە مەممەت مامتاجىلار؛ قايراقتا خېلىم ئەپەندى بىلەن سوپى ئەپەندى، تاقۇتقا ئىمىن ئەپەندى، ئىكساكقا ھاجى ئەپەندى بىلەن ئەزىز ئەپەندى تەقسىم قىلىندى. ئۇلار يېڭى مائارىپ ئۇرۇقلىرىنى پۈتۈن تارىم ۋە جۇڭغار ۋادىسىغىچە چېچىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ كېيىنكى راۋاجى ئۈچۈن ئۇچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. دېمەك، مىلادىنىڭ 1910 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يالغۇز ئىكساقتىلا سەككىز سىنىپلىق بىر چوڭ باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر دارىلمۇئەللىمىن (ئوتتۇرا تەھنىكوم) مەرىپەت مەشئىلى بولۇپ چاچقانىدى. 1910 ـ يىلىدىن باشلاپ "ھۈسەينىيە مەكتىپى" گە تۈركىيىدىن ئوقۇشنى تۈگىتىپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن تۇرسۇن ئەپەندى (1886 ـ 1937 ـ يىللار) مۇدىر بولۇپ بەلگىلەندى. تۇرسۇن ئەپەندى بۇ مەكتەپتە تاكى 1933 ـ يىلغىچە جەمئىي 23 يىل مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى. كېيىن مائارىپ ھىزمىتىنىڭ ئەھتىياجى بىلەن قەشقەرگە يوتكىلىپ، 1934 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلى تۇرمىگە ئېلىنغۇچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىدى. كېيىن تۈرمىدە قۇربان بولدى. تۇرسۇن ئەپەندى ھاتەم ئوغلى 1886 ـ يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئىكساق كەنتىدە بىر دەھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇ بىر مەزگىل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇدى.

1894 ـ يىلى يېڭى مەكتەپ ("ھۆسەينىيە مەكتىپى") گە كىرىپ ئوقۇدى. 1902 ـ يىلى باۋۇدۇن باي تەرىپىدىن تۇرسۇن ئەپەندى، كامىل ئەپەندى، ھەسەن ئەپەندى قاتارلىق سەككىز نەپەر ياش بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۈركىيىگە ئەۋەتىلدى. تۇرسۇن ئەپەندى 1902 ـ يىلدىن 1905 ـ يىلىغىچە ئاۋۋال ئىستانبۇلدىكى قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىندە، كېيىن 1905 ـ يىلىدىن 1910 ـ يىلىغىچە "سۇلتانەم" ناملىق يۇقىرى دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇپ، بۇ مەكتەپنى ئەلىيۇلئەلا (ھەممە پەنلەرنى ئەلا) دەرىجىدە تۈگەتتى. ئۇ بۇ مەكتەپلەردە ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە تىللارنىمۇ پىششىق ئۆگەندى. شۇ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن يىللارغىچە ئۇيغۇر مائارىپى ئۈچۈن قان ـ تەر ئاققۇزۇپ ئىشلىدى. نەچچە مىڭلىغان ياش ئەۋلادلارنىڭ قەلبىنى مەرىپەت چىرىغى بىلەن يورۇتتى. مەكتەپ باشقۇرۇش خىزمىتىدە بىر يۈرۈش پېداگوگىكىلىق پرىنسىپلارنى، مەكتەپ نىزامنامىسى، ئوقۇتۇش پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى ئەمەلىي ئىجرا قىلدى. مۇشۇ ئارقىلىق "ھۆسەينىيە مەكتىپى" نىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. خەلقنىڭ مۇئەللىملەرگە بولغان ھۆرمىتىمۇ ئاشتى. تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى بۇ مەكتەپتە يېڭى زامان تەنتەربىيە پائالىيىتىنى پائال راۋاجلاندۇرغانلىقى بولدى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇ مەكتەپتە پۇتبول، بالقان، تامپاس، بىلۇ، يەنىك ئاتلىتىكا، كالتەك، تاش كەتتى ـ تاش كەلدى، ئەسىر ئېلىش، ياغلىق تاشلاش، ئىلەڭگۈچ، چىغرىق، تاغقا چىقىش، نەيزە تاشلاش، چويۇن تەھسە ئېتىش، قارىغا ئېلىش، دالا يۈرۈشى قاتارلىق خىلمۇ خىل تەنھەرىكەتلەر راۋاجلاندۇرۇلدى. تۇرسۇن ئەپەندى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن تەنتەربىيىنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ تۇنجى بايراقدارى بولۇشقا مۇناسىپ، مەسىلەن: "ھۆسەينىيە مەكتىپى" دە تەشكىللەنگەن پۇتبول كوماندىلىرى مۇسابىقە مەيدانىغا كىرىش چەغىدا تۇرسۇن ئەپەندى ئۆگەتكەن تۆۋەندىكى ناھشىنى ياڭرىتاتتى: جانىمسەن، شانىمسەن، تۇمەن يىللار سەن ياشا؛ ئەي مۇبارەك ۋەتىنىم، مىڭ ياشا، مىڭ ـ مىڭ ياشا. مۇسابىقە ئاخىرلىشىپ مەيداندىن چىقىدىغان چاغدا بولسا، تۆۋەندىكى ناخشىنى جاراڭلىتىپ ئېيتاتتى: ئارقاداشلار توپلىنايلى، جەھلىن ئويىن بۇزغىلى، ئەل كۆزىدىن ياپقان قاراڭغۇ پەردىلەرنى يىرتقىلى؛ ئىنقىرازدىن خەلقىمىزنى قۇتقۇزار بىلىم ئىرۇر، بىزلەرمۇ بۇگۈن ھەم دەل بىلىم ئۆزى قۇتقۇزۇر. مۇشۇنداق ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنىڭ روھى بىلەن قوراللانغان يېڭى مەكتەپ كوماندىسى 1927 ـ يىل مايدا قەشقەر سەمەن رايونىدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا پۇتبول مۇسابىقىسىدە ئەنگلىيە ۋە شۋېتسىيە ئەللىرىنىڭ سپارەتھا كوماندىلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈك بىلەن مەغلۇپ قىلىپ، چەت ئەللىكلەرنى تاڭ قالدۇردى. مۇتەئەسسىپلەرگە يېڭى مائارىپنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى كۆرسەتتى. پۈتۈن تارىم ۋادىسى تەنتەنىگە چۆمدى. تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئاتۇشتا ئومۇملاشقان پۇتبول تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ ئاممىۋى ئاساسى دەل "نورۇز بايرىمى" نىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ. دېمەك، ئاق تەرە تۇماق (ئىچىگە كونا پاختا تىقىپ دۈگىلەك قىلىنغان توپ) تەپىپ چەنىققان ئاتۇش تەنھەرىكەتچىلىرىنىڭ قەشقەر سەمەن رايونىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر مەيدان پۇتبول مۇسابىقىسىدە غەلىبە قىلغانلىقى بۇ تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزاق ئەنئەنىگە ئىگە بولۇپ، يېڭى مائارىپنىڭ جانلىنىشى بىلەن يۇقىرى پەللىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. 1927 ـ يىل ماي ئەيىدىكى

بۇ پۇتبول مۇسابىقىسى سەمەندىكى ئابدۇشۇكۇر ھاجىنىڭ بەدىلىكىدە ئۆتكۈزۈلدى. رەسمىي مۇسابىقىغە چۈشۈشتىن بۇرۇن، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى كورەڭلىگەن ھالدا تۇرسۇن ئەپەندىگە شەرت قويۇپ: - ئەگەر سىلەر ئۇتساڭلار، كۈمۈش ئىگەر - جابدۇلۇق ئارغىماق تارتۇق قىلىمىز، بىز ئۇتۇۋالساق قانداق قىلىسىلەر؟... - بىز ئىككى قاتلاپ بېرىمىز، - دەپ جاۋاب قايتۇردى. پۇتبول مەيدانى قىلىنغان بەدىلىكنىڭ ئىگىسى ئابدۇشۇكۇر ھاجىم نامىلىق مويسىپىت زات يۈگۈرۈپ كەلگەن پېتى تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ ئىككى قولىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ، ھاياجانلانغان ھالدا: - ئەزىمەت باللىرىم، غەيرەت قىلىپ ئۇتۇڭلار، يەرنىڭ ئىجارىسىنى ئالمايمەن، بىر بورداق قويۇم بار، سويۇپ سىلەرنى مەھمان قىلىمەن، - دەپ ئاتۇش كوماندىسىغا مەدەت بەردى. كوماندا ئەزالىرى تولۇپ تاشقان جاسارەت بىلەن مۇسابىقىغە چۈشتى. ئىككى - ئۈچ سائەت سوزۇلغان جىددىي ئېلىشىشلاردىن كېيىن ئاتۇش كوماندىسى ئەنگلىزلەرنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن، شىۋېتلەرنى نولگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىپ چىقتى. پۈتۈن مەيدان قىقاس ۋە گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرىغا چۆمدى. مانا بۇ ئىكساق يېڭى مائارىپىنىڭ تەنتەربىيە جەھەتتىكى چوڭ غەلىبىسى ئىدى. لېكىن، بۇ يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتىگە بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۈچلەر جان - جەھلى بىلەن قارشى ئىدى. شۇڭا ئۇلار يېڭى مائارىپنى ھۆكۈمەتكە چاقاتتى. ھەتتا باۋۇدۇن مۇسابايغا "قوزغىلاڭ قىلماقچى" دېگەن بوھتاننى چاپلاپ، ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلدى. ئۇلار مۇنداق بىر ئىشنى باھانە قىلغانىدى: ... بىر كۈنى "ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن" مۇدىرى ئەھمەت كامال ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىنى سەيلە قىلدۇرغاچ چومۇلدۇرۇپ كەلىش ئۈچۈن تۈمەن دەرياسى بويىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئوقۇغۇچىلار دەريا ۋادىسىدا قوللىرىغا كالتەك تۇتقان ھالدا مارش تۇۋلاپ، مەشكە دەسسەپ چەنىقىش يۈرگۈزىدۇ. بۇ مەشغۇلاتنى كورگەن بىرنەچچە پايلاقچىلار ئۇدۇل شاپاشلاپ بېرىپ دوتەيگە چاقىدۇ. چاڭ دوتەي ئەھۋالنى ئۈرۈمچىگە مەلۇم قىلىدۇ. كېيىن باۋۇدۇن مۇسابايىنى دوتەي مەھكىمىسىگە چاقىرتىپ كېلىپ سوراق قىلىدۇ: - سەن نەمىشقا مەكتەپ ئاچتىڭ؟ مەكتەپتە نەمە قىلىپ يۈرىسەن؟ باۋۇدۇن مۇساباي ئۇنىڭغا جاۋابەن: - قۇرئاندا "ئىقرە" دېگەن سۈرە بار، مەنىسى "ئوقۇڭلار" دېگەن بولىدۇ. ئوقۇغان، قارىنى ئاقارتقان گۇناھ بولمايدۇ. ئۇنىڭ جانابىڭىزغا ھېچقانداق دەھلىسى يوق، - دەيدۇ. چاڭ دوتەي بۇ ھەققانىي جاۋابتىن بىرئاز تەمتىرەپ: - ئۇنداقتا سەن دۆلەت تىلىنى ئوقۇتامسەن؟ - دەپ سورايدۇ. - بىلىم ئۆگىنىش بىز ئۈچۈن پەرز ۋە قەرز. روسۇلۇللا "بىلىم چىندە بولسىمۇ ئۆگىنىڭلار" دېگەن، - دەپ جاۋاب بېرىدۇ، - باۋۇدۇن مۇساباي. - ئۇنداق بولسا، - دەيدۇ دوتەي، - مەن ساڭا ئىككى سوز قىلىمەن: بىرىنچى، مەن ساڭا دۆلەت تىلى (2) ئوقۇتىدىغان بىر مۇئەللىم بېرىمەن؛ ئىككىنچى، سەن تۈركىيىدىن كەلگەن ئەپەندىلەرنى ھەيدىۋەتىسەن باۋۇدۇن مۇسابايى دۆلەت سىستېمىسىدا ئىككى شوتاڭ (مەكتەپ) ئېچىشقا ۋە ئەھمەت كامال قاتارلىق تۈركىيىلىك مۇئەللىملەرنى كەتكۈزۈۋېتىشكە ماقۇل بولىدۇ. شوتاڭ مەكتەپنىڭ بىرى قەشقەر ياۋاغ دۇمباخانىدا "دى يى شوتاڭ"(3)، ئىكساقتا "دى ئەر شوتاڭ" (4) دېگەن ۋىۋىسكا ئەسىپ رەسمىي ئوقۇش باشلايدۇ. چاڭ دوتەي ئۆز ئوغلىنى ئىكساققا مۇئەللىم قىلىپ ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ياۋاغ ۋە ئىكساقتا چاڭ لاۋشى، چېڭ لاۋشى، ما لاۋشى، شۇ لاۋشى ۋە توھتىلار دۆلەت تىلى ئوقۇتىلىدىغان بىر سىنىپلىق شوتاڭغا ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. لېكىن،

www.islamyoli.net

ئىكساقتا ياندۇرۇلغان مەرىپەت شامىنى جاھالەت كۈچلىرى ئۆچۈرۈۋەتەلمىدى. "ھۈسەينىيە مەكتىپى" دىن كېيىن ئاستىن ئاتۇشتىن مەرىپەتپەرۋەر تاش ئاھۇنۇم ئەزىزى 1894 ـ يىلى ۋاقۋاق كەنتىدە بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا موللا مەمەت ھەلىپىتىم بىلەن بىر تاتار مۇئەللىمنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى "تاش ئاھۇنۇم مەكتىپى" دەپ ئاتالدى. بۇ مەكتەپكىمۇ ھەرقايسى يۇرتلاردىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1910 ـ يىلى ئاستىن ئاتۇش تىجەنلىك تەرەققىيپەرۋەر زات قۇربان ھاجىم ئاق مەيدانغا بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئەھمەت كامالنى بۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى. ئەھمەت كامال بۇ مەكتەپكە ھەرقايسى يۇرتلاردىن تاللاپ 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. لېكىن "ئاق مەيدان مەكتىپى" بىر يىلچە داۋام قىلىپ، قارا كۈچلەر تەرىپىدىن تارقىتىۋېتىلگەن بولسىمۇ، مەكتەپنىڭ مەنىۋى تەسىرى ئاما ئىچىدە چوڭقۇر ۋە ئۇزۇنغىچە ساقلاندى. ئەھمەت كامال كېيىن قەشقەر "جانان كوچا مەكتىپى" ۋە ئوپال، تاشمىلىق مەكتەپلىرىدىمۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1920 ـ يىلى ئاستىن ئاتۇش تىجەنلىك ئەھمەت ھاجىم ئۇرۇمچى شىھابادا ئۈچ سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ تەسىس قىلدى. بۇ زات 1925 ـ يىلى ئاتۇشقا قايتىپ كېلىپ تىجەندە بىر يېڭى مەكتەپ ئاچتى. بۇ مەكتەپ "ئەھمەدىيە" دەپ ئاتالدى. 1930 ـ يىلى جەڭ شۇرىن ئامباللىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن "ئەھمەدىيە" يېنىدا بىر سىنىپلىق "ھەنيۇ شوتاڭ" (خەنزۇچە مەكتەپ) تەسىس قىلىنىپ، ۋېي فامىلىلىك ئادەم مۇئەللىم بولدى، ئۇنى كىشىلەر ۋېي لاۋشى دەپ ئاتايتتى. بىراق ئىكساقنىڭ مەرىپەت روھى ئاتۇش دائىرىسىدىن ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەنىدى. 1930 ـ يىللارنىڭ بېشىدا قەشقەردىكى ئابدۇكەرىمخان مەھسۇمنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئىكساقتىن پەھرىدىن ھەلىپىتىم 50 نەپەر ياشنى باشلاپ قەشقەر شەھەر ئىچىگە كىرىپ مەرىپەتكە دالالەت ۋە تەرغىبات دولقۇنىنى قوزغىدى. بۇ يەردە 1931 ـ يىلى قۇرۇلغان تۇنجى يېڭى مەكتەپ "نو بەشى" مەكتىپىگىمۇ ئىكساقتىن ئوقۇتقۇچى يەتكۈزۈپ بېرىلدى. قەشقەر شەھىرىدە قۇرۇلغان تۇنجى دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە ئىكساقتىن بارغان تۇرسۇن ئەپەندى، مەمتىلى ئىنىنۇف، تەلئەت ئەپەندى، شاۋۇدۇن ھوشۇر قاتارلىقلار تايانچلىق رول ئوينىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىكساق مائارىپى شۇ يىللاردا قەشقەرگە يەنە 26 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئەۋەتتى: پەھرىدىن توختى، پەھرىدىن كەرىم، ئابلىز شاقاسىم، ئابلىز باقى، ئابدۇغوپۇر، مەھەممەت ھەسەن، ئابدۇغوپۇر مەمتىلاجى، ھەيتاھۇن ھەلىپىتىم، ئەبەيدۇللا قاتارلىقلار قوغان، يېڭى ئۆستەڭ، تاشمىلىق، قوناق بازىرى، بەشكەرەم ۋە ئوپال قاتارلىق جايلاردا قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. يېڭى مائارىپچىلىقنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئاساسىي بازىسى ئىلى ۋادىسى بولدى. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئىلى ۋادىسى يەرى مۇنبەت، ھول ـ يەغىنى كوپ، سۇ مەنبەسى مول، ئاشلىق ۋە چارۋىغا باي بىر جاي. بۇ يەردە سانائەت ۋە مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ھەممە ئىمكانىيەتلەر تەييار ئىدى. مۇسابايلارنىڭ ماددىي بايلىقى كېيىنكى چاغلاردا ئەنە شۇ ئىمكانىيەت زېمىنىغا قۇرۇلغان. ئەينى زامان ئۆلچىمى بويىچە ئالغاندىمۇ ئۇلار ياۋروپادىكى بەزى ئەللەر بىلەن دىگۋارلىشىپ سەتىۋالغان تۇنجى زامانىۋى زاۋۇتى ـ "ھۈسەيىن ھاجى ھورۇم زاۋۇتى" ئەنە شۇ ئىلى ۋادىسىدا قۇراشتۇرۇلدى. شۇنداقلا ئۇلار يىراقنى كۆزلىگەن مائارىپ پىلانىغا ئاساسەن، چەت ئەللەرگە چىقارغان

www.islamyoli.net

ئوقۇغۇچىلار قاتارىغا مەسئۇت سەبرى، جىرجىس ھاجى قاتارلىق ياشلارنى ئەلى ۋادىسىدىن تاللىغانىدى. بۇ ئوقۇغۇچىلار 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەللەردىكى ئوقۇشنى تۈگىتىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇلار ئىلىدا تۇنجى يېڭى مائارىپنىڭ تايانچ ئوقۇتقۇچىلىرى بولدى. 1889 - يىلى ئىلىدىمۇ تۇنجى يېڭى مەكتەپ - "ھۈسەينىيە مەكتىپى" تەسىس قىلىندى. ئىلىدا قۇرۇلغان بۇ مەكتەپنىڭ تۇرتكىسىدە ئەلى ۋادىسىدا يەنە 1905 - يىلى "ھۈنەر - كەسىپ مەكتىپى"، 1911 - يىلى "بەشىرىيە مەكتىپى"، "تۇرانىيە مەكتىپى" ۋە "سايرامىيە مەكتىپى"، 1916 - يىلى "مەكتىپى نۇر" ۋە "ئەلا باي قورا مەكتىپى"، 1924 - يىلى "دەرنەك مەكتىپى"، 1925 - يىلى "كەشپىيە مەكتىپى"، 1928 - يىلى "مۇراد مەكتىپى"، 1932 - يىلى "تائالىيە مەكتىپى" قاتارلىق مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن تەسىس قىلىندى. بۇ مەرىپەت باغچىلىرى ئىلى رايونىنىڭ كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئوچمەس ئىز قالدۇردى. ئىكساقتا باشلانغان يېڭى مەرىپەت ئۇرۇقلىرى باشقا جايلاردىمۇ يىلتىز تارتىپ چەچەكلىدى. 1905 - يىلى يەكەندە "م ئەتلىئىلئەرپان مەكتىپى" قۇرۇلدى. "ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى" نى تۈگىتىپ 1910 - يىلى كۇچاغا ئەۋەتىلگەن روزى ئەپەندى مەرىپەتپەرۋەر زات ھامىت ھاجى بىلەن بىرلىكتە كۇچادا "نىزام ھامىدىيە" مەكتىپىنى، گۇچۇڭغا ئەۋەتىلگەن شاۋدۇن قارى "گۈلشەن" مەكتىپىنى تەسىس قىلغانىدى. بىراق، يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى يېڭى شەيئى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا قارشى مەستەبىت ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەر بىرلىشىپ "مۇقەددەس ئىتتىپاق" تۈزۈپ، مەرىپەت باغچىلىرىنى كوكلەتمەسلىككە ئۇرۇناتتى. ھەتتا تەھدىت سېلىش ۋە پوپوزا قىلىشتەك رەزىل تەدبىرلىرىنى ئىشقا سالاتتى. ئۇلار خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇپ ئىدارە قىلىش ھەيلىسىدىن ئاسانلىقچە ۋاز كەچمەيتتى. شۇڭا ئۇلار يېڭى مەكتەپلەرنى تاقىۋەتىش، ئوقۇتقۇچىلارنى قوغلىۋەتىش ھەتتا قاماپ ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ۋەھشىيلىكلەرنى بىر مىنۇتمۇ توختاتمىغانىدى. بۇ ھەقتىكى قانلىق پاكىتلار ئىنتايىن كوپ. ئەنە شۇ تۇپەيلىدىن يېڭى مائارىپنىڭ ئاساسچىلىرى جامائەت پىكرى تۇپلاش، خەلقنى ئويغىتىش يولىدا تەشۋىق - تەرغىبات يۈرگۈزۈش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ قولدىن بەرمىدى. ئاكا - ئۇكا مۇسابايلار 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا "مەتبەئى ھۇرشىد، مەتبەئى نۇر" ناملىق تاش مەتبەئەنى سىرتتىن كىرگۈزۈپ، شائىر تەجەللى (5) ۋە شائىر قۇتلۇق شەۋقىلەرنىڭ ئىشلىتىشىگە ياردەم بەردى. تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ "ئۇسۇل تەدرىسى" ناملىق پېداگوگىكىلىق رىسالىسىنىمۇ ئاشۇ مەتبەئە ئارقىلىق بېسىشنى ھاۋالە قىلغانىدى. قۇتلۇق شەۋقى مۇھەررىرلىكىدىكى "ئاڭ گېزىتى" باۋۇدۇن مۇسابايىنىڭ ئىقتىسادىي غەمخورلۇقى ئارقىسىدا 1910 - يىلى قەشقەردە دۇنياغا كېلىپ، مەرىپەت دۈشمەنلىرى بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىدىغان كۈرەش مۇنبىرىگە ئايلاندى. قۇتلۇق شەۋقى مەزكۇر گېزىتتە مۇنداق خىتاپ قىلغانىدى: بىر قىلىچ بەرسە "خۇدا"، كەس! دەپ ئۇنىڭغا بۇيرۇسام، گەر خاراپكەن ئەل - ۋەتەن، كاللامنى ئۈزسۇن ئۇ قىلىچ. كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى.... "ئاڭ گېزىتى" ئاڭ تەرغىباتىنى ئەنە شۇنداق يالقۇنلۇق خىتابلار بىلەن باشلىغانىدى. ئەينى زاماندا ئاتۇش ۋە قەشقەر، جۇملىدىن تارىم ۋادىسىدا باشلانغان يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتىدە مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر ئىبنى ئابدۇۋارىس قەشقەرى (1862 - 1924 - يىللار) جاھالەتكە

قارشى جەڭچى سۇپىتىدە مەيدانغا چىقتى. ئابدۇقادىر داموللا ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ مەشھەت كەنتىدە بىر ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆز يۇرتىدا ۋە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە خېلى يۇقىرى بىلىم ئالدۇ. لېكىن ئۇ بۇنىڭ بىلەن قانائەتلەنمەي بۇخارا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ ئۆزۈن يىل ئۆگىنىدۇ. كېيىن كىچىك ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە بېرىپ ئۇ يەرلەرنى كۆزىتىدۇ ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مۇساھاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى باشلىغان يېڭى مەرىپەت دولقۇنىنى ئاكتىپ قوللاپ، مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ. ئۇ، جاھانگىرلىككە، ئىستىبدات تۈزۈمگە، مۇتەئەسسىپ بايلار گۇرۇھىغا، جاھىل روھانىيلارغا قارشى كۈچلۈك كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ، ئالدى بىلەن ئاممىنى قوزغاپ قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى "شۋېت مىسسىئونېرلىرى مەتبەئەسى" نى پاچاقلاپ تاشلىغان ۋەتەنپەرۋەر ئىدى. ئۇ، شۋېتلارنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە 30 غا يېقىن ئۇيغۇر بالىسىنى گۇرەگە ئېلىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، باۋۇدۇن مۇسابايغا مەدەت بېرىپ، مەزكۇر بالىلارنى شۋېتلارنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا ھەمكارلىشىدۇ. قۇتقۇزۇۋېلىنغان بۇ ئوسمۇرلەر ئىكساققا ئېلىپ كېلىنىپ "ھۈسەينىيە مەكتىپى" دە تەربىيىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىن كېيىن بوغالتىر، دۇكانچى، ئامبارچى، ئىش باشقۇرغۇچىلار يېتىشىپ چىققانىدى. ھازىر ھايات ياشاۋاتقان مەھەممەت ئاكا، پازىلجان، ئەنۋەر، مىجىت ئاكا، ھاشىم ئاكا، نىياز قاتارلىق پەشقەدەملەر ئاشۇ تارىخنىڭ جانلىق گۇۋاھچىلىرىدۇر. شۋەت مەتبەئەسى پاچاقلىنىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنى دەرسلىك قوللانما بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن داموللا ئابدۇقادىر قەشقەرى 1910 ـ يىلى يېڭىسارلىق نۇر ھاجى بىلەن بىرلىشىپ "مەتبەئى نۇر" ناملىق مەتبەئە تەسىس قىلدى. ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن ئەڭ كوپ دەرسلىك كىتاب تۈزۈپ ۋە يېزىپ بەرگەن ئالىم ۋە دەداكتىك مۇئەللىپ يەنە شۇ ئابدۇقادىر قەشقەرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە دەرسلىك قىلىنىپ ئوقۇلغانلىرىنىڭ تىزىملىكى مۇنۇلار: "ئىلمىي تەجۋىد"، "ئىلمىي ھېساب"، "ئىلمىي جۇغراپىيە"، "مۇھىم ئەقىدىلەر ساۋاتى"، "گۇدەكلەرگە تەربىيە"، "ئەدەبىيات ئاچقۇچى"، "ئوسمۇرلەرگە نەسىھەت"، "ئاممىغا نەسىھەت" ۋە باشقىلار. بۇلارنىڭ بەزىسى قەشقەرنىڭ ئۆزىدىكى "مەتبەئى نۇر" باسمىخانىسىدا، بەزىلىرى "قازان نەشرىياتى" دا بېسىلىپ تارقىتىلغانىدى. ئابدۇقادىر قەشقەرى كوپ تەرەپلىمە مەلۇماتلىق ئالىم ۋە تىلشۇناس ئىدى. ئۇ ئەرەب، پارس، ئوردۇ ۋە تۈركىي تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ يەنە كېلىپ ئۇستا ناتىق، ماھىر مۇنازىرچى ۋە شائىر ئىدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلىرى زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق مەجمۇئەسى "شۇرا زجۇرنىلى" دا ئېلان قىلىنغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭ ئەتىبارىنى جەلىپ قىلغانىدى. مەرىپەتپەرۋەر بۇ ئالىم يېڭى مائارىپنىڭ دۈشمەنلىرىگە، بولۇپمۇ يەرلىك بولگۈنچى مۇتەئەسسىپلەرگە رەھىمسىز دەككە بېرەتتى. ئۇ ئوز سوھبەتداشلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: "ئىككى قوشقار ئۇسسۇشسە لۇقچىغا بولار، ئىككى قارغا پوق تالاشسا ئوقچىغا..." دەپ تۇراتتى. ئابدۇقادىر قەشقەرىنىڭ بىر ئەسىرىدە دىئالوگ شەكلىدە يېزىلغان توۋەندىكى قۇرلاردىن ئۇنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسىنى ئېنىق كورۈۋالالايمىز: ـ ئىنسان نەمە ئۈچۈن خار ۋە زەبۇن بولىدۇ؟ ـ ئىككى سەۋەبتىن: بىرىنچى، نادانلىق ۋە جاھىللىقتىن، ئىككىنچى، تەپرىقە ۋە

www.islamyoli.net

ئىتتىپاقسىزلىقتىن. ـ ئىززەت، ئابروي ۋە كۈچ نەدىن كەلىدۇ؟ ـ بىلىم ـ مەرىپەتتىن ۋە ئىتتىپاقلىقتىن. .... مانا بۇ دىئالوگلاردىن بۇ ئالىمنىڭ نادانلىق، جاھىللىقتا ۋە ئىتتىپاقسىزلىقتا قارشى كۈرەش روھىنى روشەن كورۈۋالالايمىز. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسلىق مەركەزلىرىدىن بىرى تۇرپان ـ ئاستانە گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. تەرەققىيپەرۋەر مەقسۇت مۇھىتى (1885 ـ 1932 ـ يىللار) نىڭ يەتەكچىلىكىدە يېڭى مائارىپ تۇرپان ئويمانلىقىدا، ئالدى بىلەن قاراغوجا ئاستانىدا يىلتىز تارتتى. ئېلىمىزدە جۇمھۇرىيەت تۇزۇمى ئېلان قىلىنغان هامان مەقسۇت مۇھىتى تۇرپاندىن تاھىربەگ باشچىلىقىدا بىر ۋەكىللەر ئومىكىنى ئىچكىرىگە ئەۋەتىپ، مەركىزىي هوكۇمەتتىن مەدەنىي ـ مائارىپقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. كېيىن ئۇ ئۆزىمۇ ئەمەلىي هەرىكەت قىلىپ، 1914 ـ يىلى موسكۋادىن هەيدەر سايرانى ئىسىملىك تاتار زىيالىسىنى تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ قورۇسىدا بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ ئاچتى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى "مەكتىپى مەقسۇدىيە" دەپ ئاتالدى. ئوقۇلىدىغان دەرسلەر: ئانا تىلى، هېساب، جۇغراپىيە، سائادەت، ئىلمىي تەجۋىد... قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇ، 1917 ـ يىلى يەنە موسكۋا ئۇنىۋەرسىتېتىنى تۈگەتكەن تاتار زىيالىيلىرىدىن مۇھبۇللا، گۇلەندەم ئاۋۇستاي (6) (ئايال)، ئەلى ئىبرايىم، هەسامىدىن قاتارلىق ئالتە ئوقۇتقۇچىنى ئېلىپ كېلىپ، يېڭى مەكتەپ دائىرىسىنى گۈچۈڭ ۋە تۇرپان شەهرى ئىچىگە كەڭەيتتى. ئەلى ئەپەندى تۇرپان شەهەر ئىچىدە، هەسامىدىن ئەپەندى گۈچۈڭدا مەكتەپ ئاچتى. مۇھبۇللا بىلەن گۇلەندەم ئاۋۇستاي ئاستانىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. بۇلارنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن: ئابدۇرۇسۇل ئەپەندى، دۇگامەت ئەپەندى، نەجىبى، مومىن، ئابدۇللا پەرسا قاتارلىقلار تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يېڭى مائارىپقا ئاساس سېلىشتا كوزگە كورۇنەرلىك توهپىلەرنى قوشتى. بولۇپمۇ گۇلەندەم ئاۋۇستاينىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن قوشقان هەسسىسى ئىنتايىن چوڭ بولدى. ئۇ، يولدىشى ـ پەشقەدەم ئوقۇتقۇچى مۇھبۇللا 1921 ـ يىلى ئاستانىدا كەسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ تاكى 1925 ـ يىلغىچە تۇرپاندا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋەردى. كېيىن ئۇ چوچەككە بېرىپ ئىككى مەكتەپ تەسىس قىلدى. ئۇنىڭ بېرىگە كىشىلەر مۇشۇ ئوقۇتقۇچىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن "مەكتىپى گۇلەندەمىيە" دەپ نام بەردى. ئىككىنچىسىگە "مەقسۇدىيە" دېگەن نامنى بەردى. ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر يېڭى مائارىپىنىڭ ئايال مەنىۋى ئىنىزجەنەرى دەپ نام ئالغان گۇلەندەم ئاۋۇستاي ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق هەقىقىي مەرىپەت باغۇنى ئىدى. ئۇ ئۇزاق مۇساپىلەرنى، چول ـ جەزىرىلەرنى كېزىپ، ئۇيغۇرلار يۇرتىغا كەلىش بىلەن تۇرپاننىڭ پىزجغىرىم تومۇزلىرىدا، چوچەك ۋە ئىلىنىڭ قەهرىتان سوغۇقلىرىدا چىدام بىلەن ئىشلەپ، ئۇيغۇر مائارىپى ئۈچۈن پۈتۈن هاياتىنى بەغىشلىدى. ئۇ مۇشۇ يۈكسەك پەزىلىتى بىلەن ئوچمەس سەھىپە قالدۇردى. ئۇ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ "سويۇملۇك ئانىسى" دەپ تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ توهپىسى ۋە ئالىيجاناپ ئەخلاقى خېلىمۇ كىشىلەرنىڭ قەلبىدە يالقۇنلىماقتا... ئېلىمىزدە مەركىزىي هوكۇمەت ئېلان قىلغان مائارىپ لايىهىسىنىڭ قامچىلىشى ئاستىدا ئۇرۇمچىدە بۇرۇنقى شوتاڭ مەكتەپلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا 1916 ـ يىلى "بۇغدا دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى" هەمدە 1924 ـ يىلى "قانۇن ـ تىل مەكتىپى" قۇرۇلدى. رۇس تىل ـ يېزىقى چەت تىل بولۇپ كىرگۈزۈلدى. بۇ مەكتەپلەردە يەنە خېلى كوپ ئۇيغۇر، قازاق

www.islamyoli.net

ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئوقۇغانىدى. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى مەقسۇت مۇھىتى تەسىس قىلغان يېڭى مائارىپ تۈزۈمى مۇستەبىت كۈچلەر بىلەن روھانىيلارنىڭ جىددىي قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئۇلار يېڭى مائارىپقا ئۆچمەنلىك قىلىپ، مەقسۇت مۇھىتىنى "جەدىت" دەپ ھاقارەتلىدى. نەتىجىدە ئاستانىدا ئېچىلغان يېڭى مەكتەپ بىر مەزگىل ئوقۇشنى توختىتىپ، مەكتەپنى گۈچۈڭغا ۋە لۈكچۈنگە كوچۇرۇشكە توغرا كەلدى. مۇشۇنداق جىددىي ۋەزىيەتتە تۇرپانلىق ۋەتەنپەرۋەر دېموكرات شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901 ـ 1932 ـ يىللار) مەرىپەتپەرۋەرلىك مەزمۇنىدىكى ئاجايىپ ئوتكۇر شېئىرلارنى يېزىپ، نادانلىققا ـ جاھالەتكە قارشى كۈرەش قىلدى: ئويغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى ـ مەشرىق تامام، مەن تەھى سۇت ئۇيقۇدا چۈش كورۇپ ياتارمەن. باشقىلار كوكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق، مەن مىسال يالاڭ ئاياغ دەسسەپ تىكەن ماڭارمەن. پەنگە ماڭساڭ كوز ئەچىپ، كاپىر "جەدىت" دەپ قارغىشۇر، بۇ ھاماقەت دەۋرىدە ئاتەش بولۇپ يانارمەن. پەن ـ بىلىمدىن يوق خەۋەر، باستى غەپلەت، ھەۋپ ـ خەتەر، ھالىمىز قۇلدىن بەتەر، قانداق چىداپ تۇرارمەن... ئۇ يەنە شېئىرىدا ياش ـ ئوسمۇرلەرنى ئوقۇشتىن توسۇپ نادانلىققا باشلىغان جاھىللارغا مۇنداق ئوتكۇر كىنايە قىلىپ يازىدۇ: ئوقۇتماي باللارنى ئوينىتىپ ھوپ ياخشى چوڭ قىلدۇق، ئىسىت! بۇ باللار ئاخىرى يېرىم نانغا سەتىلغايمۇ؟! ئوقۇڭلار، ئوقۇتۇڭلار، ھاۋا ھەم ئەلپازىنى بۇزدى، ئەگەر يوق بولسا ھازىرلىق بۇ مىللەت ھەم يوقالغايمۇ؟! 1931 ـ يىللارغا كەلگەندە، ئىستىبدات ھاكىمىيەت خەلقنىڭ بىلىم ئېلىپ كۆزى ئېچىلىپ كېتىشىدىن چۆچۈپ، روھانىي ۋە جاھىل كۈچلەرگە تايىنىپ بېسىقتۇرۇش تەدبىرلىرىنى يۈرگۈزدى. مەقسۇت مۇھىتى خەلقنى كۈرەشكە تەشكىللىدى ۋە شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى. 1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكى قۇمۇل دەھقانلار قوزغىلىڭى ۋە "12 ـ ئاپرەل سىياسىي ئوزگىرىشى" تۇرتكىسىدە پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە، بولۇپمۇ تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر ـ يېزىلاردا قايتىدىن مائارىپ دولقۇنى ئەۋجىگە كەلتۈرۈلدى، بۇرۇن تارقىتىۋېتىلگەن مەكتەپلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، نۇرغۇنلىغان ئوقۇش يۇرتلىرى قۇرۇلدى. شەھەر ۋە يەزا ئاھالىسىنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ يېڭى مەكتەپكە بولغان ئىنتىلىشى چەكسىز قىزغىن ئىدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە قوزغالغان ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ مۇشۇ مەزگىللەردىكى ئاتاقلىق ۋەكىلى ۋە قەيسەر جەڭچىلىرىدىن بىرى مەمتىلى توختاجى بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر ھۆرمەتلەپ مەمتىلى ئەپەندى دەپ ئاتايتتى. مەمتىلى ئەپەندى 1909 ـ يىللىرى ئىكساقتىكى "ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى" نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى يۈكسىلىش مەزگىللىرىدە ئاجايىپ توھپە قوشقان بۇ مەشھۇر ئوقۇتقۇچى 1901 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ بۇيامەت كەنتىدە بىر تەۋپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئاتىسى توختاجى تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى. مەمتىلى يېڭى مەكتەپتە تەز ساۋاتىنى چىقىرىدۇ، لېكىن مۇستەبىت ھوكۇمەت بىر يىلدىن كېيىن مەكتەپنى پەچەتلىۋېتىدۇ. كېيىن ئۇ، ئاتىسى بىلەن بىللە 1920 ـ يىلى تاغ ئارقىسىغا (ئىلىغا) ئوتۇپ كېتىدۇ. ئۇ تۇرمۇش يولىدا جۇۋچىلىق، تەۋپىلىق ۋە ئاشپەزلىك ھۈنەرلىرىنى ئوگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە شېئىر يېزىش ۋە ساز چېلىش ماھارىتىنىمۇ ئوگىنىۋالىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ بىلىم ـ مەرىپەتكە بولغان ئىشتىياقى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ ـ دە، ئاخىرى چوچەك ئارقىلىق سوۋەت ئىتتىپاقىغا ئوتۇپ، تاشكەنتتىكى ئالىي بىلىم يۇرتىدا بىر

يىلچە ئوقۇغاندىن كېيىن، 1923 ـ يىلى قارا دەڭىز ئارقىلىق تۈركىيىگە ئۆتۈپ، ئىستامبۇلدىكى مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا كىرىپ ئوقۇيدۇ ۋە بۇ كۇرسنى ئەلا تۈگىتىپ، ئىستامبۇلدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ ئوقۇتقۇچىلىق ھىزمىتىنى ئەڭ ئۇلۇغ خىزمەت دەپ تونۇيدۇ. ئۇنىڭ تەۋپىق (توغرا يول تاللىغۇچى) دېگەن تەخەللۇسى ئەنە شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن. ئوقۇتقۇچىلىق ھىزمىتىنى ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ توغرا يول دەپ تاللىۋالغان مەمتىلى ئەپەندى ئۆز ۋەتىنىگە، ئۆز يۇرتىغا مەرىپەت ئۇرۇقلىرىنى چەچىش ئۈچۈن 1932 ـ يىلى ئاتۇشقا قايتىپ كەلدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتۈن ئاتۇش دائىرىسى بويىچە ئىلىم ـ مەرىپەت دولقۇنىنى قوزغىۋەتىدۇ. ئۇ ئىقتىدارلىق تەرغىباتچى ۋە تەشكىلاتچى بولغىنى ئۈچۈن تەز ئارىدىلا ناھىيىلىك مائارىپ مەمۇرىيەت ئاپپاراتى ھەمدە ئاتا ـ ئانىلار كومىتەتى قاتارلىق تەشكىللەرنى قۇرۇپ چىقىدۇ. مائارىپ راشوتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدۇ. مەمتىلى ئەپەندى چاقماق تەزلىكىدە تۈتۈش قىلىپ ئالتە ئاي ئىچىدە ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە 24 مەكتەپ قۇرۇپ بولۇشنى پىلانلاپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن جاسارەت بىلەن ئىشقا كىرىشىپ كەتىدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن جامائەتنى كەنتلەرگە مەكتەپ سېلىشقا قوزغاش بىلەن ئالدىرسا، يەنە بىر تەرەپتىن 24 مەكتەپكە مۇئەللىم مەسىلىسى ھەل قىلىشقا باش قاتۇراتتى. ئۇ ئالدى بىلەن قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىن كۇرسىنى قۇردى. بۇ "ئوڭئەرىق مۇئەللىملەر كۇرسى" دەپ ئاتالغاندى. ئوقۇغۇچىلار سانى دەسلەپتە 60 ئىدى. تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، تەنتەربىيە، ناخشا ـ مۇزىكا دەرسلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىر يالغۇز مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىلا ئۆتەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا مۇئەللىم يوق ئىدى. بىر قارار كۇرس تۈگىگەندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى كۇرسانتلارنى بىر خىل كىيىندۈرۈپ تىزىلدۇرغان پەتى كەنت ئارىلاپ يۈرۈپ، ناخشا ـ مارشلارنى ياڭراتتى، ھەرقايىسى مەكتەپلەرگە 60 مۇئەللىم ئورۇنلاشتۇردى. بۇ چاغدا پۈتۈن ئاتۇش زىلزىلىگە كەلگەندى. ئەنە شۇ مەرىپەت دولقۇنىدا ئۆزى يېزىپ، ئۆزى ئاھاڭغا سالغان مارش ھەممىلا جايدا جاراڭلايتتى: بىز مۇئەللىم يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز، خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار چاچىمىز. تالاي يىللار زۇلمەتتە تەنەپ ھار بولدۇق، ئىلىم ـ ئەرپان يولىدا تەشنا ـ زار بولدۇق. ھۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار، كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق. ئەمدى ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى، بىز يېڭىدىن ئېچىلغان ۋەتەنىنىڭ گۈلى. ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن، پۇختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاكتىپ تەرغىباتچىلىقى ئارقىسىدا كەڭ ئامما يېڭى مەرىپەتكە ئاۋاز قوشتى. ئاتۇشنىڭ ئۆزىدىلا مائارىپ قوينىغا كىرگەنلەر ئون مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. مەمتىلى ئەپەندى ئاغزاكى تەرغىباتتىن باشقا يەنە جامائەتكە پايدىلىق ئەمەلىي ئىشلارنى قىلىپ بېرەتتى. مەسىلەن: مەكتەپلەردە خالىس ئەمگەك تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار ئەتىز ـ ئېرىق ۋە يول بويلىرىغا بىر تۈمەن تۈپتىن ئارتۇق جىرىم قويۇپ، پۈتۈن ئاتۇش خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ بۇ قايناق دولقۇنى ئاتۇشتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەرگىمۇ يېتىپ بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى يېڭى مائارىپ دولقۇنى ئۈچۈن تۈرتكە بولدى. كورلا، لوپنۇر، بۈگۈر، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا يېڭى مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن

www.islamyoli.net

ئېچىلىشقا باشلىدى. ئاشۇ مەكتەپلەردە ئاتۇشتا مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان "بىز مۇئەللىم مەكتەپ ئاچىمىز"، "بىز ئىزچىلارمىز" قاتارلىق جۇشقۇن ناخشىلارنى ئېيتىشىپ، پۈتۈن شەھەر، يېزا - قىشلاقلارنى ھاياجانغا سالغانىدى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى سوپىزادە (مەمتىمىن قارى ھاجى) ئاتۇشتىن ئاقسۇغا كېلىپ، 1934 - يىلى كۆزدە ئاقسۇدا تۇنجى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى قۇردى. بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى مەمتىلى ئەپەندى تەسىس قىلغان "ئوڭئەرىق مۇئەللىملەر كۇرسى" (ئەمەلىيەتتە "ئوڭئەرىق دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى") بىلەن دەل بىر مەزگىلگە توغرا كەلدۇ. سوپىزادىمۇ مۇزىكانت، شائىر ۋە ناخشا ئىجادچىسى ئىدى. سوپىزادىنىڭ ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن ئۈچۈن ئىجاد قىلىپ بەرگەن "بۇ ئانا ماكان" ناملىق مەكتەپ شېئىرىنىڭ تەكىست مەزمۇنىغا (بۇ تەكىست كېيىن مەشھۇر مائارىپچى ئابدۇللا روزى تەرىپىدىن قىسمەن تۈزىتىلگەن) دەل مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن. ئۇ تەكىست مۇنداق ئىدى: بۇ ئانا ماكان - كانى ئەرپان، ئوقۇ، ئورلە، ئالغا يۈر.. مەرىپەت بىزگە بىرەر شەرەپ - شان، ئوقۇ، ئورلە، ئالغا يۈر.نەقرات بىلىم بىلەن بىز شاتلار قۇچىمىز، ياشلىق ئوقۇش دەۋرىدۇر. بىلىم بەغىدا گۈللەر ئېچىلار، ھەرگۈل شەھىدا بۇلبۇللار سايرار. بىلىملىك ئەۋلاد شان - شەرەپ قۇچار، ياشلىق ئوقۇش دەۋرىدۇر. ئىلىم ھەكىمەتتىن بولۇر ئىززىتىڭ، ئەخلاق - پەزىلەت بولسۇن ھىسلىتىڭ. ساغلام بەدەندۇر ئومۇر زىننىتىڭ، ئوقۇ، ئورلە، ئالغان يۈرەينى يىللاردا يەنە ئاقسۇ ۋىلايىتى دائىرىسىدە قۇرۇلغان "نىيازىيە"، "مەكتىپى ئىسمائىلىيە"، "ۋەتەن يۈنۇسىيە"، "سوتۇق بۇغراخان"، "تۆمۈر غازى"، "تۇرانىيە"، "سۇبھى سابا"، "ئاباسىيە" قاتارلىق مەكتەپلەرمۇ ئاشۇ قېتىملىق مائارىپ دولقۇنىنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى ئىدى. بىراق، بۇ قېتىممۇ ئاتۇش مەركەز قىلىنغان بۇ داغدۇغىلىق مەرىپەت دولقۇنى يەنىلا ئىستىبدات تەرەپدارلىرى بىلەن بىر ئوچۇم مەرىپەت دۈشمەنلىرىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئۇلار ھەر خىل باھانىلەر بىلەن يېڭى مەكتەپلەرنى تارقىتىۋەتىشكە ئۇرۇندى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شەھسەن ئۆزىگىمۇ ھاقارەت قىلىندى. مەرىپەت ئۈچۈن مۇھەببەت باغلىغان ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارغا يوشۇرۇن چالما - كەسەك ئاتىدىغان، ئالدىنى توسۇۋېلىپ مەكتەپكە ماڭغۇزمايدىغان، گاھىدا تىل - ھاقارەت تەككۈزىدىغان ۋەقەلەرمۇ سادىر بولاتتى. ئۇ مۇئەييەن ھالدا، بىلىم - مەرىپەتكە يۈزلىنىش بىلەن نادانلىق ۋە جاھالەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ بىر كورۇنۇشى ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى بۇ كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ، جاھالەتكە قارشى ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. مەمتىلى ئەپەندى 1935 - يىل يازدا 100 نەپەر ئوسمۇرنى تاللاپ "ئىزچىلار ئەترىتى" نى تەشكىللىدى. ئەترەت ئەزالىرى ئوھشاش بىر خىلدا ماش رەڭدە بويالغان كىيىم، پۇتىغا قىزغۇچ سەندەل كىيگەن، قولىغا ئوھشاش رەڭلىك قىسقا كالتەك ئالغان، ئوھشاش سومكا ئاسقان ھالدا پىيادە يولغا چىقتى. ئۇلار پەيزىۋات، توققۇزاق، ئوپال، تاشمىلىق، يېڭىسار ۋە قەشقەر شەھەر ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، يېڭى مائارىپ تەشۋىقاتىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. ئۇلار "ئىزچىلار مارشى" نى ياڭرىتىپ مەردانە قەدەم تاشلاپ ماڭاتتى: بىز ئىزچىلارمىز، پۇت، قوللارىمىز، كوز، دىماغىمىز، ھەر يېرىمىز ساغلام؛ خەلق يولىدا كۈرەش قىلىمىز، دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام. ئۇزۇن ۋاقىتلاردا زالىم قولىدا، ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا؛ قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تۇرۇپ، ئالغا ئورلەيمىز ئەرپان تۇرىدا. نەقرات ئۆگەن، تىرىش، ياش

ئىزچى باللار، ۋەتەن ئىشقىدا قاينار ۋىجدانلار. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ ۋىجدانىي ھەرىكىتى شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھەربىي قوماندانى (شىنجاڭ) مەھمۇت مۇھىتى تەرىپىدىن قارشى ئەلىندى. مەھمۇت مۇھىتى يالغۇز ئاغزاكى قوللاپ مەدەت بېرىپلا قالماستىن، بەلكى مەخسۇس ئىككى ئەسكەرنى بەلگىلەپ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مائارىپ پائالىيىتىنى ۋە شەھسىي بىخەتەرلىكىنى قوغدىدى ھەمدە پۈتۈن ئاتۇش ناھىيىسىدىكى يۇرت موتىۋەرلىرىگە قارىتا ئاگاھلاندۇرۇش خەتى ئەۋەتىپ، مائارىپ ئىشلىرىغا قىزغىن ياردەم بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۇقتۇرۇق تەكىتلىدى (7). مەھمۇت شىجاڭنىڭ بۇيرۇق خېتىنى ئۇقتۇرۇش يۈزىسىدىن مەشھەتتە - سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى يېنىدىكى ئازنا مەسچىت قورۇسىدا ئېچىلغان، نۇرغۇن ئادەم قاتناشقان چوڭ يىغىندا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ (تەۋپىق) سۆزگە چىقىپ كەڭ جامائەتكە قارىتا تۇۋەندىكى مۇراجىئىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. "... قېرىنداشلار، ئاتىلار - ئانىلار ۋە ئارقىداشلار: مەن بەشىمدىن ئەغىر سەرگۈزەشتىلەرنى كەچۈرۈپ، يۇرتۇم ئۈچۈن ئىشلەشكە بىلىم ئېلىپ كەلگەنمەن. يۇرت خەلقىنى ئاسارەتنىڭ كىشەنلىرىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، مۇئەللىملىك كەسپىنى ئەڭ ئۇلۇغ كەسىپ، ئوقۇتقۇچىلىق يولىنى ئەڭ توغرا يول دەپ تاللاپ ئالغانمەن. قاچاندۇر بىر كۈنى مەنى ئالتە پۈڭلۈق قوغۇشۇن ئوقى ئاخىرەتكە ئۇزىتىشى مۇمكىن، لېكىن مەن ئەنە شۇ كۈننى كۈتىمەن. چۈنكى مەن ۋەتەن يولىدا، مەرىپەت يولىدا ئىسسىق قەنىمنى توكۇشتىن زادى قايتمايمەن...". مانا بۇ بىر ئۇلۇغ مائارىپچىنىڭ ۋىجدان ساداسى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھۈنەر - سەنئەتلىرى: ئاشپەزلىك، جۇۋچىلىق، تەۋپىلىق، مۇزىكانتلىق بىلەنمۇ يالغۇز جەنىنى گۈلدەك ئوتكۇزۇپ كەتەلەيتتى، ئەمما ئۇ شەھسىي مەنپەئەتتىن كورە خەلق، مىللەت مەنپەئەتىنى ھەممىدىن ئالىي دەپ قارىغان، مائارىپنى خەلق، مىللەتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچى ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارىغان، شۇڭا ئۇ مائارىپقا مۇھەببەت باغلاپ، شۇ مۇقەددەس خىزمەت يولىدا ياش ھاياتىنى قۇربان قىلغان. مەرىپەت دۇشمەنلىرى ئۇنى 1937 - يىلى دەرشانا مۇنبىرى يەنىدىن تۇتۇپ كەتتى ۋە شۇ يىلى ئىيۇلدا پاجىئەلىك ھالدا ئولتۇرۇۋەتتى. مەمتىلى ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى، ئابدۇراھمان شائىر ۋە باشقا نۇرغۇن مۇنەۋۋەر مائارىپچىلىرىمىزنىڭ بۇ يولدا كۆرسەتكەن ئىجتىھاتلىرى، تارتقان ئەرزىيەتلىرى، ئاققۇزغان قانلىرى بىكارغا كەتمىدى. ئۇلارنىڭ چاچقان ئۇرۇقلىرى، قويغان كوچەتلىرى مەرىپەت بەغىمىزنى باراقسان قىلدى. مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان مائارىپچىلىرىمىز شۇ ئىزدىن مەيدانغا كەلدى. مىليونلىغان ئەۋلادلىرىمىزنىڭ قەلبىنى مەرىپەت نۇرى بىلەن يورۇتتى. بىز بۇگۇن ئاشۇ قەدىردان ئۇستازلىرىمىزنى، سويۇملۇك ئەجدادلىرىمىزنى ھۆرمەت بىلەن ئەسلەيمىز ۋە ئۇلارنىڭ روھىغا ۋارىسلىق قىلىمىز!

ئىزاھاتلار: (1) باۋۇدۇن باينىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلغان بۇ تۇنجى يېڭى مەكتەپ ئاكىسى ھۇسەن ھاجىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغاندى. (2) شۇ چاغدا خەنزۇچە تىل - يېزىق "دۆلەت تىلى" دەيىلەتتى. (3) (4) "بىرىنچى مەكتەپ"، "ئىككىنچى مەكتەپ" دېگەن سوز. (5) تەجەللى - ئىقتىدارلىق شائىر ھۇسەيىنخان راجاللى (1848 - 1927) قاغىلىق ناھىيىسىدە ئاتاقلىق تەۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. دەھلى، ئىران، كابۇل قاتارلىق بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇغان، ئەقىل - پاراسەتلىك، زەھىن زاكاۋەتلىك بۇ ئالىمغا ئەينى زامانىدىكى ئەدىب، ئۆلىمالار "تەجەللى - مۇجەللى" (چاقناپ تۇرىدىغان نۇر ۋە يازغان بىر قەسىدىسىدە ئاتۇش ئىكساقتا قەد

www.islamyoli.net

كوتـۈرگەن "ھەببـب ئەجەم گـۈمبـىزى" ھەم ئۇنـىڭ يەنـىدىكى يېڭـى مائارىـپ مەشـئىلى "ھۈسـەينىيە مەكتـىپى" ۋە ئۇنـىڭ ئاساسـچىلىرىنى لاتاپەتلىك ۋە ئوبرازلىـق بەدىئـىي تىـل بىلەن مەدھىيىلىگەنىدى. (6) ئاۋۇستاي ـ تاتار تىلىدا مۇئەللىمە خانىم ياكى موللاچام دېگەن ھـۆرمەت نـامىنى بىلدۈرىـدۇ. (7) مەھمـۇت شـىنجاڭ ھەتتـا يـىراق قاراشـەھەر، لوپنـۇر ناھىيىلىرىگىمۇ يېڭى مەكتەپ ئەچىش توغرىسىدا ئالاقە ئەۋەتكەن ۋە ئوقۇتۇش ماتەرىيالىلىرى يەتكۈزۈپ بەرگەن. بەكرى قارى قاتارلىق كىشىلەر بۇ جايلاردا يېڭى مەكتەپنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچىلار ئىدى. بولۇپمۇ بەكرى قارى يېڭى مەكتەپنىڭ مۇھىم تەشكىلاتچىسى بولغاچقا بۇ مەكتەپلەر "مەكتىپى بەكرىيە" دەپ ئاتالدى.

10 ـ باب مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مائارىپى

1933 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە يېڭى بۇرۇلۇش بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يېڭى بىر دەۋرى باشلاندى. بۇ يېڭى مائارىپ دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە: 1. پۈتـۈن مائارىـپ بىـر تۇتـاش رەھبەرلىـك ئاسـتىغا مەركەزلەشتۈرۈلدى. ئۆرۈمچىدە مائارىپ نازارىتى، ۋىلايەتلەردە مائارىپ ئىدارىسى، ناھىيىلەردە مائارىپ بولۇمى تەسىس قىلىنىدى. 2. مەكتەپلەر ئىككى سىستېما بويىچە باشقۇرۇلدى. ھوكۇمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر "شەنلى مەكتەپ"، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەربىيىدىن (خەلق تەربىيىدىن) باشقۇرۇلىدىغان مەكتەپلەر بولسا "ھۇيلى مەكتەپ" دەپ ئاتالدى. ئالدىنقىسىنىڭ مالىيە ھىراجىتى ھوكۇمەت تەربىيىدىن، كېيىنكىسىنىڭ بولسا ئۇشرە ـ زاكات كىرىمىدىن چىقىرلاتتى. 1935 ـ يىلدىن باشلاپ قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى (ئۆرۈمچىدە مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما، ۋىلايەتلەردە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما، ناھىيىلەردە شوبە ئۇيغۇر ئۇيۇشما) ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن خېلى چوڭ ھەسسە قوشتى. مەسىلەن: شۇ دەۋرلەردە ھوكۇمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 580 بولسا، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ سانى 1883 كە يەتكەن. ئالدىنقىسىدا ئوقۇغۇچىلار سانى 9333 بولسا، كېيىنكىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 180 مىڭ 35 كە يەتكەن (2). يالغۇز باي ناھىيىسىنىڭ ئۆزىدىلا "ئەينى زاماندا 30 جايدا باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر دارىلمۇئەللىمىن بولۇپ، تەمىناتى شۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەربىيىدىن بولاتتى" (3). 3. يەنىنىي دەرس بىلەن دىنىي دەرس ئايرىۋەتىلدى. 4. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كوتۈرۈلدى. 5. ئامىـۋى ساۋات چىقىرىش، ئامىۋى تەنھەرىكەت داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇلدى. ھوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئوقۇشقا كىرىش نىسبىتى زور كولەمدە ئوستى. 6. دەسلەپكى يېڭى مائارىپتا ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ مۇھىم مەركىزى قەشقەر، غۇلجا ۋە تۇرپان ئاستانە بولسا، "مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دە ئۆرۈمچىگە يوتكەلدى. 1934 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆرۈمچىدە ئولكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى، گىمنازىيە، قىزلار گىمنازىيىسى، ھەربىي مەكتەپ، ساقچى كادىرلار مەكتىپى، شوپۇرلۇق مەكتىپى، رۇس تىلى گىمنازىيىسى، ئاۋئاتسىيە مەكتىپى، دوختۇرلۇق مەكتىپى، دارىلئەتام، مال دوختۇرلۇق مەكتىپى، دەھقانچىلىق تەھنىكۇمى قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرى ھەمدە ھەرقايسى

مۇھىم كوچا - مەھەللىلەردە ئوغۇل - قىزلار باشلانغۇچ مەكتەپلىرى قۇرۇلدى. 1934 - يىلىدىن باشلاپ چىقىشقا باشلىغان "شىنجاڭ گېزىتى" (ئۈنىڭدىن بۇرۇن "تيەنشانباۋ" دەپ ئاتىلاتتى) ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلىك گېزىتلەر ھەمدە ئولكىلىك سانايى نەپىسە تىياتىرى ۋە ۋىلايەتلىك دراما ئۆمەكلىرى "مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دىكى مىللىي مائارىپنىڭ كۆچلۈك تەشۋىقات قورالى ئىدى. ئولكىلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ دەرس سەتكىسىغا كىرگۈزۈلگەن دەرسلەرنىڭ تۈرى 20 خىلغا يېقىنلاشقانىدى. مەسىلەن: ئانا تىلى (گراماتىكا)، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، خەنزۇچە، ھېساب، ئالگېبرا، فىزىكا، خىمىيە، بوتانىكا، سىياسىي - ئىقتىساد، زوئولوگىيە، ئاناتومىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، پەداگوگىكا، پسىخولوگىيە، شېئىر - مۇزىكا، رەسىم، تەنتەربىيە، ھەربىي مەشىق... قاتارلىقلار. ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەر بىر ۋىلايەتتىمۇ تولۇقسىز ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىنلەر تەسىس قىلىنىپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۈرۈلدى، قىسقا مۇددەتلىك بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرى ئېچىلدى. 1934 - يىلىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىلگىرى - كېيىن ئۈچ قارار جەمئىي 300 گە يېقىن ئوقۇغۇچى چىقىرىلىپ، ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەندى. ئۇلار ئېلىمىزگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىللىي مائارىپىمىز تايانچىلىرى بولۇپ كوپ ھەسسە قوشتى. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ مۇشۇ گۈللەنگەن دەۋرىدە لېۋتچىكلار، ئاگرانوم، ئىنژېنېرلار، ئاتاقلىق ۋراچ - دوختۇرلار، پەداگوگلار، دراماتۇرگلار، شائىرلار، مۇزىكانتلار، ئارتىست - ئارتىسكىلار ۋە تەرجىمانلار يېتىشىپ چىقتى. بولۇپمۇ مۇشۇ دەۋر مائارىپىنىڭ مەۋلىرى بولغان ئەر - ئايال مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار تاكى كېيىنكى چاغلارغىچىلىك ئۇيغۇر مائارىپىدا يادرولۇق روللارنى ئويناپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مائارىپى ئۈچۈن پۈتۈن ئەسىر جان كويدۇرۇپ ۋە قان - تەر سىڭدۇرۇپ ئىشلىگەن نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلىرىمىز، تەربىيىچىلىرىمىز ھەتتا پۈتۈن ھاياتىنى، مال - مۈلكىنى خەلق مائارىپى ئۈچۈن بېغىشلىغان مەرىپەتپەرۋەر ئاتا - ئانا ۋە ئەجدادلىرىمىز بار. ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى بىزگە خېلىمۇ چوڭقۇر ئىلھام بېغىشلايدۇ. 1. ئايخان ئانا ۋە ئايخان مەكتىپى ئايخان ئانا 1888 - يىلى غۇلجا شەھەر ئىچىدە تۇغۇلغان. كېيىن دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. ئۇ 1933 -، 1934 - يىللىرى دادىسى ۋە يولدىشىدىن قالغان مىراس تەئەللۇقاتىنى سەرپ قىلىپ غۇلجىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە مەخسۇس يەتىم باللار ئۈچۈن مەكتەپ سالدۇردى. بۇ مەكتەپ "غۇلجا ھەيرىيەت مەكتىپى" دەپ ئاتالدى. لېكىن كەڭ جامائەت بۇ مەكتەپكە كېيىن "ئايخان مەكتىپى" دەپ نام بەردى. "ئايخان مەكتىپى" بارا - بارا گۈللىنىپ، ئوقۇغۇچىلار سانى 300 گە يەتكەنىدى. باللارنىڭ پۈتۈن تەمىناتى ئايخاندىن بولاتتى. ئوقۇغۇچى باللارغا بىر خىل ئاق كوڭلەك، چورىسىگە ئاق زىغزىق تۇتۇلغان كوك شىم كىيگۈزۈلەتتى. ئوقۇغۇچىلار كوچىغا چىققاندا كىشىلەر بىر قاراپلا "ئەنە ئايخاننىڭ باللىرى" دەپ سويۈنۈپ سوزلىشىپ كەتىشەتتى. شۇ چاغدا "ئىلى دەرياسى گېزىتى" سەھىپىلىرىدە ئايخان ۋە ئايخان مەكتىپى توغرىسىدا نۇرغۇن شېئىر، ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. شائىر ئىمىرخان غوجىنىڭ بىر شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار يېزىلغان: كۆللەمۇ نەپسانىيەتنى ئۈزىدىن جۇدا قىلغان ھەنىم، مەكتىپى ھەيرىيەت ئۈچۈن قان پىدا قىلغان ھەنىم. يەنە شائىر پەرھەتى "ئۇيغۇر قىزى" سەرلەۋھىلىك شېئىرىدا مۇنداق يازغان: ئوقۇ جاننىڭ بارىچە شامۇ -

سەھەر ئۇيغۇر قىزى، ئوقۇماي نادان قەلىشتىن قىل ھەزەر ئۇيغۇر قىزى. ئورنەك ئال ئايخان ئاناڭدىن كاتتا ئەجرى يولىدا، مەرىپەتكە ھەممىنى تەقدىم ئەتەر ئۇيغۇر قىزى. مەرىپەتپەرۋەر ئايخان ئانا تەسىس قىلغان "ھەيرىيەت مەكتىپى" ھازىرغىچە 50 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. بۇ مەكتەپ نەچچە مىڭلىغان ئوغۇل ـ قىز ئەۋلادلارنى يېتىشتۇردى. مەرھۇم ئايخان ئانا ئىستىبدات ھاكىمىيەت تۇرمىسىگە چۈشۈپ ئەغىر ئازاب ئىچىدە كەسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۇمەنلىگەن ئەۋلادلار قەلبىدە مەڭگۇ ياشايدۇ. 2. زەينەپ خانىم زەينەپ خانىم 1921 ـ يىلدىن تاكى 1976 ـ يىلى دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر ئىلى مائارىپى سەپىدە يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق (55 يىل) قان ـ تەر ئاققۇزدى. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ غۇلجا شەھىرىدىكى "نەمۇنە"، "سايرامىيە"، "ھەيرىيە"، "تائالىيە"، "مۇراد مەكتىپى" قاتارلىق مەكتەپلەردە ئىشلەپ، ئونمىڭلىغان ئوسمۇرلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇردى. ئۇنىڭ بۇ ئوچمەس توھپىسى ئۇچۇن خەلق ئۇنى "زەينەپ ئانا" دەپ ئاتىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋە ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا "قەھرىمان" ئوردەنى ۋە نۇرغۇن تەقدىرنامىلەرنى بېرىپ، بۇ ئالىيجاناپ مۇئەللىمنى ھەقلىق رەۋىشتە مەدھىيىلىدى ۋە مۇكاپاتلىدى. "ئىلى گېزىتى" دە 1935 ـ يىلى بىر يىل ئىچىدە ئۇنىڭ نەمۇنىلىك ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرغان رەپىق ئاۋۇت قاتارلىق ئاپتورلارنىڭ بىرقانچە ماقالىلىرى بېسىلىپ چىققانىدى، كېيىن "ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى" تەرىپىدىن ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان "ساداقەت" ناملىق ئوردەن ئۇنىڭ باغۋەنلىك ئەجرىنى ئەمەلىي ھۆلاسىلىگەنىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ تەھىمۇ جۇشقۇن روھىنى جارى قىلىپ، تەلىم ـ تەربىيە ساھەسىدە كوپ ئەجىر سىڭدۇردى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ 1956 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ۋە مەملىكەتلىك ئىلغارلار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ مەداللار بىلەن مۇكاپاتلانىدى. 3. رەشىدە خانىم رەشىدە خانىم 1912 ـ يىل 7 ـ ئايدا غۇلجىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسى سادىق غوجا مەرىپەتپەرۋەر ھەم تارىخ پەنلىرىدىن كوپ خەۋەردار كىشى ئىدى. رەشىدە خانىم ئەنە شۇ بوۋىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. غۇلجىدىكى تاتار مەرىپەتپەرۋەر دەموكرات زىيالىيلار تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان (1910 ـ يىلى) مەشھۇر تاتار مەكتىپى رەشىدە خانىمنىڭ ئوقۇپ يەتىلگەن مەكتىپى بولدى. ئۇ بۇ مەكتەپتە 1919 ـ يىلدىن 1928 ـ يىلغىچە ئوقۇپ، ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئەرىشتى. رەشىدە خانىم بۇ مەكتەپنى ئەلا پۈتتۈرگىنى ئۇچۇن 1928 ـ يىلدىن باشلاپ شۇ مەكتەپنىڭ ئۆزىدە مۇئەللىم بولۇشقا باشلىدى. ئۈچ يىلدىن كېيىن (1931 ـ يىلى) سوۋەت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بېرىپ، تاشكەنت پەداگوگىكا ئۇنىۋەرسىتەتىنىڭ فىزىكا ـ ماتېماتىكا فاكۇلتەتىغا كىرىپ ئوقۇدى. 1933 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، يەنە شۇ ئانا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1935 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ، 1939 ـ يىل كۈز پەسلىگىچە ياڭخاڭ قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى ۋە قوشۇمچە قىزلار 1 ـ گىمنازىيىسى (خەنزۇ مەكتىپى) گە ئۇيغۇرچە دەرس ئوتتى. 1939 ـ يىلى ئىلىغا قايتىپ بېرىپ تاكى 1943 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە ئىلقا قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولدى. بىتىم بولغان مەزگىلدە (1946 ـ يىلى) ئۇرۇمچىگە كېلىپ، مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش پائالىيىتىگە قىزغىن قاتنىشىپ، مىللىي قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى (دارىلمۇئەللىمىن سىنىپلىرىمۇ بار) نى قۇرۇپ چىقتى. رەشىدە خانىم بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرى

بولغاننىڭ سىرتىدا يۇقىرى سىنىپلىرىغا ئالگېبرا ۋە فىزىكىدىن دەرس ئۆتتى. 1951 ـ يىلى يوتكىلىپ شىنجاڭ ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ 1 ـ ئورۇنباسار مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەندىن كېيىنمۇ، بۇ بىرلەشمىنىڭ خوتۇن ـ قىزلار ۋە بالىلار مائارىپىنى باشقۇرىدىغان پاراۋانلىق بۆلۈمىگە مەسئۇل بولدى. 1955 ـ يىلى ئۇ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن مەركەزگە يوتكىلىپ، مەملىكەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ بالىلار مائارىپىغا غەمخورلۇق قىلىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ، 1947 ـ يىلى ئۈرۈمچى غالىبىيەت يولىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇنجى بالىلار باغچىسىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى ۋە شۇ باغچىنىڭ تۇنجى مەسئۇللىرىدىن بىرى ئىدى. رەشىدە خانىم بالىلار مائارىپىغا چىن قەلبىدىن كۆڭۈل بولۇپ، 1982 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە بالىلار سارىيى قۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى ۋە ئۆز مائاشىدىن توپلىغان پۇلدىن بالىلار مائارىپى ئۈچۈن 5000 يۈئەن ياردەم قىلدى 4. ھەمىت ۋەكىلى ھەمىت ۋەكىلى ئىلى ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرىدە 50 يىل مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. ئۇ 1930 ـ يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، تومەنلىگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىدى. تالانتلىق ۋە ئىجتىھاتلىق بۇ مەرىپەتچى ئۇيغۇرچە، تاتارچە، قازاقچە، ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە ۋە رۇسچە تىللارنى پىششىق بىلەتتى ۋە شۇ تىللاردىكى دەرسلىك ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىناتتى. ھەمىت ۋەكىلى 1934 ـ يىلدىن باشلاپ غۇلجىدىكى مەشھۇر "نەمۇنە مەكتىپى" گە رەھبەرلىك قىلىپ، پۈتۈن ئىلى مائارىپىغا نەمۇنە ياراتقاندى. ئۇنىڭ ئۆلگىسى بويىچە شۇ چاغدىكى "تائالىيە"، "كەشپىيە"، "سايرامىيە"، "ھۈسەينىيە"، "روشەن"، "گۈلشەن" قاتارلىق مەكتەپلەر قايتا رەتكە سېلىنىپ، تەز راۋاجلاندى. ھەمىت ۋەكىلى تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە دەرسلىرىنى پىششىق بىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى فىزىكا، خىمىيە، ئاناتومىيە، بىئولوگىيە پەنلىرىنىمۇ پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ چاغدا دەرسلىك ماتېرىياللار كەم بولغاچقا، ئالگېبرا ۋە گېئومېترىيە قاتارلىق پەنلەردىن ئۆزى كونسپېك تۈزۈپ چىققان. ھەمىت ۋەكىلى 1947 ـ يىلدىن باشلاپ "غۇلجا بىلىم يۇرتى" دا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى ۋە فىزىكا، خىمىيە، ترىگنومېترىيە... پەنلىرى ئۈچۈن 1000 بەتتىن ئارتۇق دەرسلىك تەييارلىدى. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ئالگېبرا ۋە ئانالىتىك گېئومېترىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۈچۈن 800 بەتتىن ئارتۇق ئوقۇتۇش قوللانمىسى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ نۇرغۇن قېتىم نەمۇنىلىك مائارىپچى دېگەن شەرەپكە ئىگە بولدى. مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرىدە مىللىي مائارىپنىڭ ئەڭ ئاساسىي رولچىسى، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى ۋە ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ (1916 ـ 1943) ئىدى. لىن جىلۇ 1938 ـ يىلىنىڭ بېشىدا شىنجاڭ دائىلفۇنۇنىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان، "ئۆگىنىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش" تىن ئىبارەت تەلىم ـ تەربىيە فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە "ئىتتىپاق بولۇش، جىددىي بولۇش، ئاددىي ـ ساددا بولۇش، روھلۇق بولۇش" دىن ئىبارەت مەكتەپ نىزامنامىسىنى يۈرگۈزگەن. ئۇ كوتۇرەڭگۇ ـ روھلۇق مەزمۇندىكى "دارىلفۇنۇن مەكتەپ ناخشىسى" نى تۈزۈپ چىققان. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى جۇشقۇن كەيپىياتلىق بىلىم يۇرتىغا ئايلانغان. لىن جىلۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە مەسئۇل بولغان ۋە ئۇچتۇرپان، كۇچا ناھىيىلىرىگە ھاكىم بولغان چاغلىرىدىمۇ مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا چوڭ ئىشلارنى قىلدى. "مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دىكى گۈللەنگەن مائارىپ قوينىدا يېتىشىپ

www.islamyoli.net

چىققان تالانتلىق ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىدىن ئابدۇكەرىم ئابباسوۋ (1920 ـ 1949)، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 ـ 1945)، ئابدۇللا روزى (1919 ـ 1945) قاتارلىق نۇرغۇن ئىنقىلابىي مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ يېتىلىشىدە لىن جىلۇنىڭ ئىنقىلابىي مائارىپ تەربىيىسىنىڭ بىۋاستە كۈچلۈك تەسىرى بولدى. ئاتاقلىق مائارىپچى ۋە ئىنقىلابىي قۇربان ئابدۇللا روزى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىدىن بىرى. ئابدۇللار روزى 1919 ـ يىلى ئۈچتۇرپاندا كىچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بوۋىسى ئاتۇش مەشھەتلىك ئىدى. ئۇ 1935 ـ يىل باھاردا ئۈچتۇرپاندىكى تۇنجى دارىلمۇئەللىمىن (ئۇ چاغدا بۇ مەكتەپ ئىككى سىنىپلىق قىسقا مۇددەتلىك ئىدى) نى ئەلا تۈگىتىپ، "ئەلىيۇلئەلا" (ھەممىدىن بىرىنچى) بولۇپ مۇكاپاتلانغان. ئەينى زاماندا ئۇنى ئوقۇتقان بۇ مۇئەللىمنىڭ ئەسلىشىچە، شۇ چاغدا "ئۇنىڭدەك زەرەك، پاراسەتلىك ئوسمۇرنى كۆرۈپ باقمىغان" ئىكەن. ئابدۇللا روزى ئۈچتۇرپان دارىلمۇئەللىمىننى تۈگىتىپ، يېزىلاردا مۇئەللىملىك قىلدى. دەل شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋەرسىتېتىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش ئۇقتۇرۇشى كەلگەنىدى. ئۈچتۇرپاندىن ئىمتىھاندا ئەلا ئۆتكۈنلەر ئابدۇللا روزى، ئابدۇكەرىم ئابباسوف بولدى. ئاقسۇ كونىشەھەردىن ياخشى نەتىجە بىلەن ئۆتكەنلەر مەۋلانجان تۇردى، ھاشىمجان ئاھۇنجان، ئەھمەت ھەسەنوۋ قاتارلىقلار ئىدى. بىراق كېيىنكىلەر ئۈرۈمچىگە دەل ۋاقتىدا يېتىپ بارغان بولسىمۇ، ئالدىنقى ئىككىيلەن ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈپ بارالماي، ئۈرۈمچىدە قېلىپ ئوقۇشقا مەجبۇر بولدى. 1936 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئابدۇللا روزى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ ئوقۇدى. ئۇ ھەم تەبىئىي پەندە ھەم ئىجتىمائىي پەندە تەزلا ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. يەنە كېلىپ ئۇ پەلسەپە (ماتېرىيالىستىك دۇنيا قاراش) ساھەسىدە ئەڭ ئۇستا ناتىق ئىدى. ئۇ ھەممە جەھەتتە ياخشى بولغاچقا، پۈتۈن ساۋاقداشلىرى ئۇنى ھۆرمەتلەپ "داھىي ئوقۇغۇچى" (ئوقۇغۇچىلار داھىيسى) دەپ ئاتىشاتتى. شۇ چاغدىكى "شىنجاڭ گېزىتى" دە ئۇنىڭ قىسقا ماقالىلىرى بەسلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پوچۇركىسى ھۆددىي ئۆزىنىڭ كەلىشكەن قامىتىدەك چىرايلىق ئىدى. ئابدۇللا روزى بىر ماقالىسىدە تۇنجى قېتىم "ئارزۇ" دېگەن تەھەللۇسنى قوللانغىنىدىن كېيىن، ساۋاقداشلىرى ئىچىدە بۇ تەھەللۇس كەڭ تارقىلىپ كەتتى. ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلىرى ئۇيۇشتۇرغان بىر ئىجادىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئىسمىمۇ كېيىنچە بىرىپ مۇشۇ تەھەللۇس بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەي مەكتەپ "تەرتىپ بولۇمى" نىڭ يوشۇرۇن چارلاپ بەكتىتىشى ئارقىسىدا بۇ ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى "ئەكسىيەتچىل" دەپ قارىلاندى. ئىجادىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى بولغان ئابدۇللا روزى سىياسىي تۆھمەت بىلەن ماناسقا پالىۋەتىلدى. ئابدۇللا روزى ماناسقا پالىنىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ باشپاناھلىق قىلىشىغا ئېرىشتى. 1938 ـ يىل كۈز مەۋسۇمىدىن باشلاپ ئابدۇللا روزى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مائارىپ مۇپەتتىشى، قوشۇمچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ ئىشلىدى. ئابدۇللا روزى ئۆزىگە يۈكلەنگەن قوش خىزمەت ئىمتىيازىدىن جىددىي پايدىلىنىپ، بۇ ناھىيىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە ئارىلاپ بىرىپ مەكتەپ تورلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. چوڭلار مائارىپىغىمۇ كۆڭۈل بولۇپ، ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇردى. غەپلەتكە، نادانلىققا ۋە جاھالەتكە قارشى مەزمۇندا "تومۇر ئاكا ئويغاندى" ناملىق درامىنى

www.islamyoli.net

يېزىپ چىقىپ، سەھنىلەشتۈرگەندىن كېيىن، بۇ دراما پۈتۈن ناھىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئاردىن توپ - توغرا يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ كەتكەن مۇشۇ كۈنلەردىمۇ ئۈرۈمچى، ماناس، قۇتۇبى، ئالاۋۇسۇن قاتارلىق جايلاردا كىشىلەر ئابدۇللا روزى ۋە ئۇنىڭ پەداگوگىكىلىق دراممىسى - "تومۇر ئاكا ئويغاندى" نى ئەغىزىدىن چۈشۈرۈشمەيدۇ. ئابدۇللا روزى 1940 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ ئاقسۇغا كېلىپلا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باش مائارىپ ئىنسپەكتورى (مەكتەپ مۇپەتتىشى)، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭمۇ مۇپەتتىشى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرنى ئەمەلىي تەكشۈرۈش چىقىپ، 1941 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 1942 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇ گېزىتىدە "تەلىم - تەربىيە ئوچەركلىرى" سەرلەۋھىلىك ئۇزۇن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالە ئەتراپلىق مەسىلىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن يېرىم ئايغىچە ئايىغى ئۈزۈلمەي بەسىلغان ۋە پۈتۈن ۋىلايەت ھەتتا چەت ۋىلايەتلەردىمۇ چوڭ تەسىر قوزغىغاندى. بۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇللا روزى ئىنسپەكتورلۇق ھوقۇقىدىن توغرا پايدىلىنىپ يېرىم يىل ئىچىدە مەكتەپ تەشكىلىنى رەتكە سېلىپ چىقتى. ئۇ چاغلاردا ئىنسپەكتورلاردا شۇنداق ئىمتىياز بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يازلىق ۋە قىشلىق تەتىللىك بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى تەشكىللىدى ۋە بۇ كۇرسلاردا ماتېماتىكا ھەم تىل - ئەدەبىيات دەرسلىرىنى ئۆتتى. ئۇ ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ئارقىسىدا پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە تەز شۆھرەت قازاندى. ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1943 - يىل 9 - ئايدا رەسمىي ئۈچ سىنىپ، بىر بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدىن تەشكىل تاپقان ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى دولان دەرياسى بويىدىكى يېڭى بىنادا تەنتەنە بىلەن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ تۇنجى ئىلمىي مۇدىرى ئابدۇللا روزى ئىدى. شۇ يىلىنىڭ كەچ كۈزىدە ئوت يۈرەك شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپىنىڭ ئاقسۇغا كېلىشى بىلەن بۇ يەردە كۆچلۈك دولقۇن پەيدا قىلدى. ئابدۇللا روزى ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ئوخشاش جەڭگىۋار زىيالىيلارنىڭ جاھالەتكە قارشى كۈرەشلىرى ۋە ئىجادىيەتتىكى ھەمكارلىقى ئارقىسىدا پۈتۈن ئۆلكە هاراكتەرلىك چوڭ ئىشلار مۇشۇ ئاقسۇدا مەيدانغا كەلدى. قىسقىغىنا ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدە ئاقسۇدا چوڭ ھەجىملىك ئوپېرا - دراملاردىن 10 نەچچىسى سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، ئاقسۇ شىنجاڭ بويىچە "دراما - ئوپېرا شەھىرى" گە ئايلاندى. بۇ جەھەتتىن ئاشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە، ئۇنىڭغا نە قەشقەر، نە ئۈرۈمچى يەتىشەلمەيتتى. مۇشۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مەرھۇم ئابدۇللا روزى يەتەكچىلىكىدىكى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن چوڭ ھەسسە قوشقان. بۇ مەكتەپ چوڭ تىپتىكى "غەرىپ - سەنەم ئوپېراسى" نى تەييارلىغانىنىڭ سىرتىدا، ئابدۇللا روزى يازغان مەشھۇر "ئوگەي ئانا" درامىسىنى سەھنىلەشتۈرۈپ پۈتۈن ۋىلايەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ل. مۇتەللىپ بىلەن ئابدۇللا روزىنىڭ غايىسى دراما - سەنئەت دولقۇنى ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىش ئىدى. لېكىن، ئۇلار ئىلىم - مەرىپەتنى ھەرگىز بوشاشتۇرۇپ قويمايتتى. بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر جانلىق مىسالنى كورسىتىپ ئوتۇش كۇپايە، بىر كۈنى بىر توپ ئوقۇغۇچىلار لۇتپۇللا مۇتەللىپنى دارىلمۇئەللىمىننىڭ يېڭى بىنا مەيدانىدا ئارىغا ئەلىۋېلىپ، شائىرنىڭ رەسساملىق ماھارىتىنى سىناپ كورمەكچى بولۇشىدۇ. لۇتپۇللا دەرھال ماقۇل بولىدۇ ـ دە، خېلىقى

www.islamyoli.net

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەگەشتۇرۇپ سىنىپقا كىرىدۇ ۋە قولىغا بور ئېلىپ، قارا دوسكىغا رەسىم سىزىشقا باشلايدۇ: ئوڭ تەرەپكە كىتاب كورۇۋاتقان ئىلاھىي قىزنى، سول تەرەپكە مەۋلىرى قىزىرىپ پىشقان ئالما دەرىخىنى بەش مىنۇت روزىگادا سىزىپ چىقىدۇ. ئىلاھىي قىزنىڭ ئۈستى تەرىپىگە "مۇزەيۇس" دېگەن سوزنى يېزىپ قويىدۇ - دە، سىنىپتىن ئالدىراش چىقىپ كەتىدۇ. ئوقۇغۇچىلار هاڭ - تاڭ بولۇشۇپ، رەسىمدىن مەنە تاپالماي، ئابدۇللا روزىنىڭ شەرهىلەپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئابدۇللا روزى بۇ تەپسىلاتنى يەشىپ بېرىدۇ: خېلىقى سۇرەتتىكى ئىلىم - پەننىڭ پىرى "مۇزەيۇس" ناملىق ئىلاھىي قىز ئىكەن. هازىرقى مۇزەي دېگەن نامىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققانىكەن. رەسىمدىكى مەنە: پەقەت كىتاب ئوقۇغاندا ۋە بىلىم ئالغاندىلا ئاندىن مەۋىگە ئەرىشەلەيدۇ، دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۇرىدىكەن. بۇ جاۋابتىن بەھرىمەن بولغان ئوقۇغۇچىلار بۇ ئىككى ئۇستازنىڭ ئىقتىدارى ۋە مول بىلىمىگە هەيران قېلىشقان. ئابدۇللا روزى يەنە "ئارزۇ" تەھەللۇسى بىلەن ئاقسۇ گېزىتىدە نۇرغۇن جەڭگىۋار شېئىرلارنى ئېلان قىلدى. "ئاپرەل ئوزگىرىشىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى"، "كەلپىن ۋە دولان شىۋىلىرى" ناملىق ئىلمىي ئەسىرىنى يازدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن ھەمكارلىشىپ يازغان "ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" ناملىق ئەسىرى دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئەينى يىللاردىكى بىردىنبىر مۇھىم دەرسلىكى ئىدى. ئۇ، بۇ دەرسنى ئۆزى بېرەتتى. دەرسلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شېئىرىي زجانىرلار ئۇچۇن كوپىنچە ل. مۇتەللىپ ۋە بىلال ئەزىزنىڭ ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن يوغۇرۇلغان شېئىرلىرى مىسال قىلىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ "شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ" ناملىق شېئىرىمۇ بار ئىدى. بۇ شېئىرنىڭ ھەر بىر كۇپلەتىنىڭ باش مىسراسىدىكى بىرىنچى ھەرپىنى تەرىۋەلىپ قوشقاندا "ياشاش ئۇچۇن كۇرەش" دېگەن ئىنقىلابىي شوئار چىقتى. ئۇنىڭ ئۆزى يازغان بىر مۇۋەششەھ شېئىرىدىن "كۈچ ئۇلاش" دېگەن ياڭراق يەكۇن چىقاتتى. "ياشاش ئۇچۇن كۇرەش"، "كۈچ ئۇلاش" - ماركسىزم پرىنسىپىغىمۇ، دارۋىنىزم پرىنسىپىغىمۇ ئۇيغۇن كەلەتتى. ئابدۇللا روزى مۇشۇ ئۇلۇغۋار غايىنى باش ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۆزى دەل مۇشۇ جەڭگىۋار غايىنىڭ تۇرتكىسىدە يېقىن دوستى ۋە سەپدىشى لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىرلىكتە "ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى" ناملىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتنى ئۇيۇشتۇرغانىدى. ئۇلار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كوتۇرۇش يولىدا مەھپىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1945 - يىلى تەررورلۇق بىلەن ئولتۇرۇپ تاشلاندى. ئابدۇللا روزى شۇ چاغدا 26 ياشتا ئىدى... 1942 - يىلدىن كېيىن سىياسىي ۋەزىيەت كەسكىن ئوزگىرىپ، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار ئارقا - ئارقىدىن تۇتقۇن قىلىندى ۋە تۇرمىلەرگە تاشلىنىپ ئولتۇرۇۋەتىلدى. شۇنداق قىلىپ، "مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دە بىر مەھەل گۇللەنگەن مائارىپ خاراب بولۇپ كەتتى، مەكتەپلەر تاقالدى، ئوقۇتقۇچىلار ئىشسىز قالدى، نادانلىق ۋە جاھالەت قايتىدىن باش كوتۇردى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رايونىدا مىللىي مائارىپ گۇللەپ ياشىنىدى. مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى كۇنسايىن ئوستى. ئوقۇتقۇچىلىق ئەڭ شەرەپلىك خىزمەت دەپ تونۇلدى ۋە ھۆرمەت قىلىندى. مەرھۇم ئەھمەتجان قاسىمى مۇنداق دېگەنىدى: "سىنىپتا قالاق ئوقۇغۇچى قالمىسۇن دەپ يۇرەك قېنىنى سەرپ

www.islamyoli.net

قىلىپ تىرىشۋاتقان ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ قانچىلىك قىيىن ۋە جاپالىق ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىمەن. كىشىلىك جەمئىيەتتە مۇئەللىمنىڭ مېھنىتىدىن پەخىرلىكرەك مېھنەت يوقتۇر، چۈنكى، ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر." ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئىلىدا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 295 كە، سىنىپ سانى 980 گە، ئوقۇتقۇچىلار سانى 1051 گە، ئوقۇغۇچىلار سانى 28 مىڭ 345 كە يەتكەن بولسا، 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مەكتەپلەرنىڭ سانى 342 گە، سىنىپ سانى 1321 گە، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى 1413 كە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 39 مىڭ 269 غا يەتىپ بارغانىدى. 1950 ـ يىلى جەدۋەللەشتۈرۈلگەن سانلىق مەلۇماتتا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1134 سىنىپ، 39 مىڭ 734 ئوقۇغۇچى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 180 سىنىپ، 4938 ئوقۇغۇچى؛ ئەھمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى، تېببىي مەكتەپ، ھۈنەر ـ كەسىپ مەكتىپى ۋە رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان 2096 ئوقۇغۇچى قوشۇلۇپ، جەمئىي 46 مىڭ 768 كىشىلىك ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى بولغانىدى. ئۇ چاغدا غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ئاتاقلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرى بولغان "مۇراد مەكتىپى" 27 سىنىپقا كۆپەيگەنىدى. ئۈچ ۋىلايەت مائارىپىدا قىسقىلا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇرا مەلۇماتلىق تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن ئوقۇتقۇچىلىرى، دوختۇر، ۋراچلار، رادىست، پوچتالىيونلار يېتىشىپ چىقتى، ئۇلار تاكى كېيىنكى كۈنلەرگىچە ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يادرو كۈچلىرىدىن بولۇپ مۇھىم رول ئوينىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قىزغىن قاتناشچىسى ـ مەرىپەتپەرۋەر شائىر نىم شېھىتنىڭ "بىلىم ئىشقىدا" سەرلەۋھىلىك تۆۋەندىكى شېئىرى ئەينى زاماندا ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان مەرىپەت خىتابى ئىدى. جاھان رەنالىرى ئىچىرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق، بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان بار، بولۇر ئۇ گاھىدا يار يوق. قارا قاشلىق تولۇن ئايلار ساڭا بىرنەچچە كۈن يولداش، ئەگەر سەن يۈلدىن ئايرىلساڭ، سېنى تاشلايدۇ ھېچ ئار يوق. كىرىپ نەپىسكىنىڭ كەينىگە، بىلىمدىن ئۆزگە يار تۇتساڭ، بېشىڭغا چۈشسە بىر كۈنلەر، ئۇ چاغدا سەن كەبى خار يوق. بىلىمگە ئاشنا بولسا، ئوقۇش ئىشقىدا بۇلبۇل بول، ئۆگەنمەككە مائارىپ باغچىسىدەك ئەسلى گۈلزار يوق. ئۆزەڭنى نىم شېھىت ئۇششۇ يېكىرگە ئەيلىگىن قۇربان، بىلىمدىن يۈز ئۆرۈگەنلەر كەبى قاتتىق گۇناھكار يوق...

ئىزاھاتلار: (1) مىللىي بىرلىك سەپ ـ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە قۇرۇلغان مىللىي بىرلىك سەپنى كورسىتىدۇ. (2) (3) "شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 1982 ـ يىلى، 5 ـ سان 176 ـ بەت، 180 ـ بەت.

11 ـ باب سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق

بىز يۇقىرىدا 1949 ـ يىلغىچە بولغان ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى ئۈستىدە قىسقىچە توختالدۇق. ئازادلىقتىن كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا باشقا بىر كىتابىمىزدا تونۇشتۇرماقچىمىز. مائارىپ ئىلمىي تەتقىقاتى ۋە مائارىپ تارىخشۇناسلىقىدا ئەڭ مۇھىم ئىلمىي ئۇسۇل سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق مېتودى ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر مائارىپچى بۇ

www.islamyoli.net

ھەقتە زۆرۈر ساۋاتقا ئىگە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى بىزگە مائارىپ تەرەققىياتىدىكى سان بىلەن سۈپەت ئوتتۇرىسىدىكى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى، ئېلىمىز مائارىپى بىلەن باشقا ئەللەر مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. مەشھۇر سىلىشتۇرما مائارىپشۇناس بەرىداي: "باشقىلارنى چۈشىنىش ئارقىلىق ئۆزىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى بەكمۇ قىممەتلىك" دېگەنىدى. يەنە بىر سىلىشتۇرما مائارىپشۇناس كاندەل: "سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق مائارىپ تارىخىنى ئۈزۈلدۈرمەسلىكنى مەقسەت قىلىدۇ..." دەيدۇ. سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى قەدىمكى يۇناندىن باشلانغان. قەدىمكى يۇناننىڭ مەشھۇر تارىخچىسى سەنوپون (سەنوپون) ئۆزىنىڭ "پادىشاھ سەروسنىڭ تەرجىمھالى" ناملىق ئەسىرىدە: پېرسىيە ياشلىرىنىڭ تەربىيە ئەھۋالى، ئۇ يەردىكى مائارىپ خىزمەتلىرى، پېرسىيە بىلەن يۇنان مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، ئىككى خىل مائارىپنىڭ مەقسىتى، تەشكىلىي تۈزۈملىرى... قاتارلىق ئەھۋاللارنى سىلىشتۇرما مېتودى بويىچە تەپسىلىي بايان قىلغان. قەدىمكى رىمنىڭ ئاتاقلىق سىياسەتچىسى سىسترون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 100 ـ 43 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ "جۇمھۇرىيەت تۈزۈلمىسى" ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە قەدىمكى يۇنان مائارىپى بىلەن رىم مائارىپىنى سىلىشتۇرۇپ تەسۋىرلىگەن. ئوتتۇرا ئەسىردە تۇنىسلىق ئالىم كاردۇن شەرق مۇسۇلمان مائارىپى بىلەن غەرب مائارىپىنى سىلىشتۇرغان. لېكىن، سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنى بىرىنچى قېتىم سىستېمىلىق پەن قاتارىغا كۆتۈرگەن فرانسىيىلىك مەشھۇر پېداگوگ ئانتۇنى جۇللىيان (8481 ـــ 5771 ئانتونى جۇللىئەن) بولدى. ئۇ 1817 ـ يىلى "سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق" ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ تەسىرىدە ھەرقايسى ئەللەر مائارىپچىلىرى ئۆزئارا نازارەت قىلىش، ئۆز ئەلىنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىنى باشقا ئەللەرنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىگە سىلىشتۇرۇش دولقۇنىنى ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى. 1831 ـ يىلى يەنە بىر فرانسۇز پېداگوگى ۋىكتور (1792 ـ 1867 ـ يىللار) "پىروسسىيە مائارىپى" ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ كىتاب نۇرغۇن ئەللەرنىڭ مائارىپچىلىرى ئىچىدە تېخىمۇ زور تەسىر قوزغىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق 2 ـ باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. مەشھۇر ئىنگلىز پېداگوگى سادلىر (3491 ـــ 1681 مىچھائەل سەدلەر) "مائارىپ مەسىلىلىرى" ناملىق 28 توملۇق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەردە ئۇ ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى تەپسىلىي سىلىشتۇرۇپ بايان قىلدى. 1898 ـ يىلىدىن باشلاپ سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئامېرىكىدا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ رەسمىي دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەردە مەخسۇس سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق تەتقىقات ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىشقا باشلىدى. مەخسۇس مەجمۇئەلەر چىقىرىلىدىغان بولدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن "دۇنيانىڭ مائارىپ ئەھۋالى" دېگەن نامدا كوپ توملۇق كىتاب نەشر قىلىندى. سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مەتودى تۆۋەندىكى ئۈچ كاتەگورىيىگە بولۇنىدۇ: 1. ۋەرتىكال (مەردىئان) سىلىشتۇرۇش مەتودى: بۇ مەتود بويىچە بىر دۆلەت ياكى بىر رايوننىڭ دەۋرىي باسقۇچلىرى بويىچە سىلىشتۇرۇپ بايان قىلىش ئۇسۇلى يۈرگۈزۈلىدۇ. 2. گورىزونتال (پاراللەل) سىلىشتۇرۇش مەتودى: بۇ مەتود بويىچە رايونلار

بىلەن رايونلار، دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر سىلىشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: 1982 - يىللاردىكى سانلىق مەلۇمات بويىچە ئالغاندا، خوتەن ۋىلايىتىدە ھەر 10 مىڭ كىشىگە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 40، قەشقەردە 54، ئالتايدا 170، قۇمۇلدا 203، ئاقسۇدا 73، قىزىلسۇدا 75، تۇرپاندا 99 ۋە ئۈرۈمچىدە 224 دىن توغرا كەلىدۇ. يەنە 1980 - يىلى شىنجاڭدا ھەر 10 مىڭ كىشىگە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 10، قازاقىستاندا 157، ئۆزبەكىستاندا 174، ئاۋستىرالىيىدە 230 دىن توغرا كەلىدۇ. شۇ يىللاردا ئا ق ش دا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ھەر 10 مىڭ كىشىگە 269، سوۋەت ئىتتىپاقىدا 196، دەموكراتىك چاۋشيەندە 155، جۇڭگودا 10.5، تۈركىيىدە 68 دىن توغرا كەلىدۇ. 3. تەھلىل يۈرگۈزۈش مەتودى: بۇ مەتود بويىچە ئاھبارات - ماتەرىياللار توپلىنىدۇ. تەتقىقاتچى بىۋاسىتە كۆزىتىش ئېلىپ بارىدۇ. ئاخىردا توپلانغان پاكىت - ماتەرىياللار سېلىشتۇرۇلۇپ سىستېمىغا سېلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندىمۇ، مائارىپ ئىلمي تەتقىقاتىدا سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىنتايىن مۇھىم ۋە چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ھازىر ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكا كەشپىياتلىرى ھەمدە بىلىمنىڭ كونىراش ۋە يېڭىلىنىش جەريانى كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە تېزلەشمەكتە. ئالىملارنىڭ ھېسابلاپ كۆرۈشىچە، 16 - ئەسىردىكى تەبىئىي پەنلەر كەشپىياتى ئاران 26 خىل بولغان بولسا، 17 - ئەسىردە 106 خىلغا، 18 - ئەسىردە 156 خىلغا، 19 - ئەسىردە 546 خىلغا، 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 961 خىلغا يەتكەن. 60 - يىللاردىن كېيىن ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى يېڭىلىنىش ۋە كەشپىياتلار ئاجايىپ تېز كۆپىيىپ بارماقتا. پەننىڭ يېڭىلىنىش سۈرئىتى ھازىر ھەر 10 يىلدا بىر قاتلىنىۋاتىدۇ. تونۇگۈن بىلگەن نەرسە بۈگۈن كونىراپ قېلىۋاتىدۇ، شۇڭا ھازىر نۇرغۇن ئەللەردە "ئۆمۈرۋايەتلىك مائارىپ" يۈرگۈزۈلمەكتە. بىراق سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئاددىي سانلارنى كۆرسىتىپ قويۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ، ئۇ، مائارىپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، تەلىم - تەربىيە نىشانىسى، ئوقۇتۇش تۈزۈمى، مائارىپ ئىقتىسادى، مائارىپ پسىخولوگىيىسى، مەكتەپ باشقۇرۇش ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قاتارلىق كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ ۋەرتىكال تەتقىقات مەتودى كۆپ ھاللاردا مائارىپ تارىخشۇناسلىقى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، مائارىپ تەرەققىياتىنى تارىخىي دەۋرلەر بويىچە قاراپ چىقىدۇ. مەسىلەن: مىلادىدىن 3000 يىللار بۇرۇن ئىروگلىپ خەتتە بىلەن يېزىلغان دۇنيانىڭ 1 - توم قەھرىمانلىق داستانى "كەلكىمىش" (1) دۇنياغا كەلگەندىن بۇيان دۇنيا مائارىپىدا بىرقانچە بۇرۇلۇش دەۋرى بولۇپ ئۆتتى: 1) مەكتەپ ۋە مۇئەللىمنىڭ كېلىپ چىقىشى؛ 2) كلاسسىك مائارىپ دەۋرى؛ 3) ئەدەبىي ئويغىنىش (ئىلىم - مەرىپەت يۈكسىلىش) دەۋرى؛ 4) سانائەت ئىنقىلابى تۈرتكىسىدە پەيدا بولغان يېقىنقى زامان مائارىپى دەۋرى؛ 5) ھازىرقى زامان ئەلېكترلەشكەن مائارىپ دەۋرى. ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىمۇ ئالدىدىكى بابلاردا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك، خاراكتېرلىك تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: 1) ئىپتىدائىي مائارىپ باسقۇچى؛ 2) مەكتەپ مائارىپى باسقۇچى؛ 3) كلاسسىك مائارىپ باسقۇچى؛ 4) يېڭى مەكتەپ مائارىپى باسقۇچى؛ 5) ھازىرقى زامان مائارىپى باسقۇچىدا. ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ئۆزىگە خاس تۈۋەندىكى ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچىدىن، ئۇ قويۇق دىنىي تۈس ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپچىلىرى ۋە ئەدىبلىرى تۈرلۈك

تىللارنى ماھارەت بىلەن ئىگىلىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يازما يادىكارلىقىنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇ دىنىي ئەسەرلەر ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن. نېمىس ئالىمى ف. كاردىس مۇنداق دەپ يازىدۇ: "بارلىق تىل، ئەدىئولوگىيە، پەلسەپە، سەنئەت پائالىيەتلىرى كېيىندە دىنىي مەقسەتلەر بار ئىدى. ئۇلار ۋەيران بولغان ئىبادەتخانىلاردا قەدىمقى زامان هوججەتلەرنىڭ كوپ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى..." ("جۇڭگودا مەتبەئەنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى.") مەسىلەن: بۇددىزم دەۋرىدە قالغان نۇرغۇن يادىكارلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق، پەلسەپە ۋە بىلىم - سەنئەت كوز قاراشلىرى ساقلىنىپ زامانىمىزغىچە يەتىپ كەلگەنلىكى ئۇيغۇر مائارىپ تەتقىقاتىمىز ئۇچۇن ئەلۋەتتە زور پايدىلىق. ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ 2 - مۇھىم ئالاھىدىلىكىگە كەلسەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى كلاسسىك مائارىپ نامايەندىلىرى ۋە ئاتاقلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تالانتلىق تىل ماھىرلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يىرىك ئەسەر يازغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سانسكرىت، خەنزۇ تىللىرىدا يىرىك ئەسەر يازغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تالانتى غەربنى ھەيران قالدۇرسا، بەزىلىرى شەرقنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئۇيغۇر ئەۋلادلىرى ئەنە شۇ مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن پەخىرلىنەلەيدۇ ۋە مۇشۇ پەخىرلىنىش روھى بىلەن ھازىر تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇيغۇر مائارىپى چوقۇم كەلگۈسىدە نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا يەتەكلىشىگە ئىشەنچ باغلىيالايدۇ. شۇڭا مائارىپ ئىلمىي تەتقىقاتىدا سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق بىلەن بىللە مائارىپ كەلەچەكشۇناسلىقىنىمۇ قەتىرقىنىپ تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. مائارىپ كەلەچەكشۇناسلىق (فۇتۇرولوگىيە) نى 1943 - يىلى تۇنجى قېتىم نەمىس پەداگوگى پولىستەمەر ئوتتۇرىغا قويغان. 1960 - يىلى ئامېرىكىدا "خەلقئارا كېلەچەككشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى" قۇرۇلدى. ھازىر بۇ جەمئىيەتنىڭ 80 دىن ئارتۇق مەملىكەتتە 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەزاسى بار. مائارىپ كەلەچەكشۇناسلىقنى رەسمىي پەن سۈپىتىدە دەرسلىك ئىچىگە كىرگۈزگەن ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سانى بىر ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئۆزىدىلا 200 دىن ئاشتى. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: "پېككى جەمئىيەت قۇرغۇچىلار يالغۇز ئوتمۇشنى بىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يۇرەكلىك ھالدا كەلەچەكنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلالىشى كېرەك." ("لېنىن ئەسەرلىرى" 21 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 52 - بەت.) ھازىرقى ئىلىم - پەن تەرەققىياتىدىمۇ كەلەچەكشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئەغىر مەجبۇرىيەتلەر يۈكلەنمەكتە. كەڭ كائىنات ۋە چەكسىز شەيئىلەرنىڭ سىرى ئېچىلغانسېرى پەننىڭ تۈرلىرى، تەتقىقات ئوبيېكتلىرى نەچچە مىڭ خىلغا يەتتى. ئۇنىڭ ئۆستىگە ئىلىم - پەن تەرەققىياتى مائارىپنى ۋە ھەربىر كىشىنى ئۇچكە (زامانىۋىلىشىشقا، دۇنياغا، كەلەچەككە) يۈزلىنىشكە تەقەززا قىلماقتا. ھەربىر ياش ئەۋلاد ئۈچۈن ئىلىم - پەن تەرەققىياتى بىلەن قەدەمداش بولۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلماقتا. شۇڭا چەكلىك ئومۇر ئىچىدە ھەر بىر كىشى ئۈچۈن يالغۇز بۈگۈننى كورلەپ ئۆگىنىش كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ ئەتىنى كورلەپ ئۆگىنىش لازىم. ئەمەلىيەتتە تەلىم - تەربىيە نىشانىسى ئەزەلدىنلا ئەتە ئۈچۈن ئادەم تەييارلاشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئالدى بىلەن ھەربىر ئائىلە پەرزەنت ئۈچۈن تەبىئىي مەكتەپ، ئاتا - ئانىلار بولسا تەبىئىي "بىرىنچى" ئۇستاز بولۇشى كېرەك. مەكتەپ تەربىيىسى بولسا ئۇنىڭ

داۋامى ۋە تولۇقلىمىسى بولىدۇ. مۇش مەجبۇرىيەتنى ئائىلە بىلەن مەكتەپ تەڭ ئۈستىگە ئالغاندىلا، پەرزەنتلىرىنىڭ بىلىمگە ئىنتىلىشى كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ كەلەچەك ئىستىقبالى پارلاق بولىدۇ. ئىزاھاتلار: (1) 1872 ـ يىلى بابىلۇننىڭ قەدىمكى "نەۋى ئوردىسى" دىن تېپىلغان 3000 مىسرالىق رېئالىزم بىلەن رومانتىزم بىرلەشتۈرۈلگەن مەشھۇر داستان.